

Ebtehaj in the Shadow of Shahriar's Lyric Poems
(*A Functional Linguistic Approach to the Influence of Shahriar's
Sonnets on Hooshang Ebtehaj's Sonnets*)

Muhammad Taghi Yousofi ¹, Leila Hashemian ²

Recived:5/10/2020

Accepted: 23/6/2021

Abstract

A deep understanding of literary texts strongly depends on understanding the factors that contributed to their creation. One of these factors is how an author is inspired by the intellectual poetics of other literary figures. The present study seeks to use a functional linguistic framework to investigate the influence of Shahriar's language and mind on Hooshang Ebtehaj's ghazals and closely analyze the latter's tendency towards Shahriar's poetic style. These influences can be divided into three types: imitative (based on repetition), combined (based on repetition and intra-process change), and interpretative (based on repetition and extra-process change). Our findings suggest that Ebtehaj tends towards change and creativity instead of mere imitation. The factors contributing to Ebtehaj's inspiration from Shahriar's poetics include his love of Shahriar and his works, the popularity of Shahriar's works, and the role of audience as well as the historical context.

Keywords: *Ebtehaj's ghazals, Shahriar's Ghazals, Verbal processes, , systemic functional linguistics, influence.*

¹ PhD Candidate in Persian Language and Literature at Bu Ali Sina University, Hamedan, Iran. . yosofi.mt@yahoo.com

² Associate Professor in Persian Language and Literature at Bu Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

We know that literary texts contain the thoughts, emotions, feelings and imaginations of their creators. However, the formation of the face and such works are always influenced by various factors, including: political and social changes, the ups and downs of the personal life of artists, as well as the influence of the minds and language of other poets and writers. Among the factors influencing the formation of literary works, it is of special importance to show how poets or writers were influenced by prominent texts from the past or the present. Because it clarifies the hidden parts and their thoughts, and consequently causes a better understanding of their personality, tendencies and thoughts.

Describing and analyzing the effectiveness of a literary text from another text or texts requires examining that work in the framework of a scientific and precise theory. Among the various theories and methods of adapting and comparing literary texts, stylistic knowledge is a common and scientific method in order to benefit from an accurate and comprehensive framework. Today, stylistics has four main approaches: "traditional, linguistic, approach derived from literary theories, and computer approach" (Fotouhi, 1390: 89)

Among these theories is a stylistics based on systematic Functional linguistics developed by Halliday, the founder of Systemic Functional Linguistics, to describe and analyze literary texts according to the factors that shape them, such as culture and social system, beliefs. Individual and ... is dedicated. Therefore, this theory reveals the role of various discourses and the poet's attention in the construction of literary works and shows its manifestation in the construction of language and the combination of words. Systemic Functional Linguistics because it studies the construction of language in three main sections: verbal processes, process participants (nominal groups and related elements), and process situations (types of constraints) that encompass all linguistic constructs. Gives; It will be a comprehensive method for comparing and comparing literary texts in the framework of a structured and scientific theory.

Obviously, comparative research requires the necessary capacities. Among contemporary poems, Houshang Ebtehaj's lyric poems have such a capacity because Ebtehaj is a poet" Synchronic and Diachronic". (Shafiee Kadkani, 311: 1390) In other words, in addition to paying attention to the political and social events of his poetic period

(Synchronic) in creating literary works, he has always used classical Persian literature and his brilliant works (Diachronic).

In the present study, we try to first show the capabilities of Systemic Functional Linguistics as an efficient method in comparative research, then to describe the various influences of Houshang Ebtehaj on Shahriyar's lyric poems, based on the principles of linguistics, and then the contexts And interpret and analyze the reasons for those tendencies.

Research Questions

- 1-How can a plan to show the types of influences be presented based on the main foundations of role-oriented linguistics?
- 2- What are the main principles of this plan and what are its advantages over previous theories?
- 3- According to this plan, to what extent and with what quality has Ebtehaj been inspired by Shahriyar's lyric poems?

2. Literature Review

After the introduction of Systemic Functional Linguistics in the West, in Iran, some scholars, while designing and explaining Holliday's ideas, analyzed literary texts based on role-oriented teachings. Among them we can mention the following: - Mohajer and Nabavi (1997) were among the first people who, while designing and explaining Halliday's systematic theory, also provided a model in this field and analyzed and interpreted some poems by Nima Yoshij. Based on the six linguistic processes -Agha Golzadeh (2005) in a separate article dealt with the role and application and importance of Systemic Functional Linguistics knowledge in analyzing and explaining literary works and while explaining Halliday's theoretical issues, analyzed a lyric by Hafez in the context of Systemic Functional Linguistics. -Khan Jan and Mirza (2006) tried to provide a Functional analysis of poetic discourse and effective factors in poetic communication based on Halliday's Systemic Functional Linguistics theory, also according to the model of previous researchers -Mashhoor and Faghiri (2015) with the aim of recognizing Saadi's experimental world, analyzed his lyric poems based on linguistic principles and concluded that in terms of cognitive style, behaviors, actions, and movements play the most important role in constructing the language of Saadi lyric poetry. -Monshizadeh and Elahyan (2015) by trying to identify the basic components of Saadi Golestan and explain its main features with the help of Halliday's theory, showed that Saadi in the construction and selection of various processes in addition to meaning to the form and musical effects of

language And since the subject of Golestan is related to human beings and human relations with each other; Behavioral process is the most obvious process in Saadi's intellectual system.-Amirkhanlou (2015) After describing the verbs of Hafez's lyric poems from the perspective of linguistic processes, and a separate analysis of each process, has come to the conclusion that the use of various processes in Hafez's lyric poems has special reasons and their use should be used as a stylistic indicator.

Many researchers have created works about the life, works and ideas of Ebtehaj. For example: - Azimi and Tayeh (2012) in a two-volume book, have published their various interviews with Ebtehaj.

- Savarsofla (2008) has published a collection of articles on the life, poetry and views of prominent personalities about Ebtehaj. -In an article, Moradi et al. (2019) have studied Ebtehaj lyric poems from the perspective of traditional stylistics, in three layers: phonetic, linguistic, and intellectual. But so far the capacities of the principles of Systemic Functional Linguistics in the field of adaptation of literary works have been neglected and no article has been presented about the influence of Ebtehaj on Shahriyar's mind and language.

3. Methodology

The type of study and research method is (qualitative-quantitative) and the form of its implementation is descriptive (including the study of how Ebtehaj is affected by Shahriyar's sonnets) and analytical (including the analysis of the fields of formation of those influences and exploring the reasons for Ebtehaj's tendency to Shahriyar's sonnets). It is an interdisciplinary research format. The statistical population of the study includes all the lyric poems of Shahriyar and Ebtehaj. Also, the body or sample of the research includes 274 verbs of the lyric poems of these two. The unit of analysis is the process verb.

Results

One of the most important factors in shaping the face of outstanding literary works is the inspiration and perception of its creators of the intellectual and linguistic heritage of former or contemporary artists with them. The description and analysis of such adaptations play an important role in recognizing and explaining the lesser-known parts of such works.

There are various theories today about showing the influence of literary works on other works, but the two theories of vision intertextuality, proposed by Kristova, and extra textuality , which are

the result of Jar Genet's research, are the most popular. In this study, we tried to provide a new method for comparative studies based on **Systemic Functional Linguistics**, which has advantages over previous studies. A method that, while concise, includes all kinds of influences.

The way in which the definition of structures and how influences are based on how language constructs are used (verb-centered). In such a way that after determining and describing the impact, it is possible to analyze the quality of the impact and why it has already been done in other theories related to the application and comparison of the neglected effects. For this reason, a plan was made in this field and it was determined that three types of effectiveness can be considered:

1- Repetition-based impact: is the repetition of all the components of a process, including the verbal process, process participants, and process situations. This kind of effectiveness because they are far from being replicated, far from any creativity and structural initiative; We call it imitation affectivity.

2- Intra-process affectivity: It is the effectiveness in which the process or verb, as the most important element of the sentence structure, is exactly repeated or moved under its own subset. But all or part of the other building blocks of the process (participation and position of the builder of the process) are subject to change. Of course, duplicate element or elements are used in the same syntactic position and process structure as the adapted element or elements. Intra-process effectiveness in order to repeat (or move) the process and change the participants and constructive situations of the process is a mixture of repetition and imitation and initiative and creativity, so it can be considered semi-creative or combined impact.

3- Extra-process influence: Impression is during which all or part of the participants or constituent situations of a process (verb) are used in constructing a different process. Therefore, the structure of the adapted process is not preserved. This type of influence is called creative or interpretive influence because it is the process by which the adapted process is generally transformed, reread, and a new process structure is formed.

Based on such an approach, the impact of Ebtehaj on Shahriyar's lyric poems was studied and analyzed. The results indicate that in the impact of Ebtehaj on Shahriyar's lyric poems, processes based on pure repetition (imitation processes) have a much lower frequency than processes based on repetition and change (combined and interpretive processes), which indicates creativity and innovation. Ebtehaj is inspired and adapted from Shahriyar's poetry and he avoids pure

imitation and repetition. The frequency and diversity of Ebtehaj's influence on Shahriyar shows the important role of Shahriyar's poets in the construction and formation of Ebtehaj's lyric poems. Influence, the reasons for which should be sought in Ebtehaj's deep interest and attachment to Shahriyar and his lyric poems, the acceptance of Shahriyar lyric poetry, the role of the audience and the impact of the historical period, as well as Ebtehaj inexperienced youth.

References

A) books

1. Azimi, Milad and Atefeh Tayeh; (2013) *Pir Parnian Andish (in Saye Speech)*; Tehran: Sokhan.
2. Ebtehaj, Houshang ; (2006) *siyah mashqah*; Tehran: Karnameh.
3. Eggins, Suzanne; (2007) *An introduction to systemic functional linguistics Reprinted* ; Newyork.
4. Fotouhi, Mahmoud; (2016) *Stylistics: Theories, approaches and methods*; Tehran: Sokhan, second edition.
5. Hafiz, Khage Shamsuddin Mohammad; (2009) *Divan Ghazaliat, by the efforts of Khalil Khatib Rahbar*; Tehran: Safi Ali Shah.
6. Halliday, m.a.k ; (1985) *An introduction on to functional Grammar*; londen, Edward Arnold.
7. Halliday, m.a.k ; (2002) *on language*; edited by Jonthan Webster, first published Londen.
8. Halliday, Michael and Roghaveh Hassan; (2014) *Lanquage, texture and text; Aspects of lanquage in the socio-semiotic perspective*; Translated by Moitaba Monshizadeh and Tahereh Ishani, Tehran: Elmi.
9. Mohajer, Mehran and Mohammad Nabavi; (1997) *Towards the linguistics of poetry, a functional approach*; Tehran: Markaz.
10. Renkema, J ; (1993) *Discourse studies: An introductory text book*; Amsterdam, Johan Benjamins.
11. Savarsofla, Sara ; (1999) *O love, all excuses from you (critique, analysis and selection of Houshana Ebtehaj's poems)*; Tehran: Sokhan.
12. Shafiee Kadkani, Mohammad Reza; (2011) *With lights and mirrors*; Tehran: Sokhan.
13. Shahriar, Seved Mohammad Hossein; (1978) *Generalities of Shahriar Court*; Tehran: Marefat.
14. Shamisa, Sirius; (1990) *The journey of lyric poetry in Persian poetry*; Tehran: Ferdows.
15. Simpson, p. ; (2004) *stylistics: A Resourse Book for students*; Londen: Routledge.
16. Tolan, Michael; (2007) *Narratology: A Linguistic-Critical Introduction*; Translated by Seyedeh Fatemeh Alavi and Fatemeh Nemati, Tehran: Sokhan.

17. Yousefi, Ghulam Hussain; (1990) *Bright spring*; Tehran: Elme va Farhangi Publications.

B) articles

18. Aghagolzadeh, Ferdows; (2005) "**Application of Systemic Functional Linguistics teachings in the analysis of literary texts**"; Journal of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Vol. 38, No. 149, pp. 1-21.
19. Amirkhanlu, Masoumeh; (2016) "**Stylistics of Hafez's lyric poems based on Systemic Functional Linguistics**"; Persian literature, p. 5, p. 2, pp. 169-186.
20. Boolr,T and m. Boolr ; (1997) *functional Analysis of English: A Hallidayan Approach*; 2 edition, New York: Arnold.
21. Elhian, Leila and Mojtaba Monshizadeh; (2015) "**Study of the stylistics of the verb in Golestan influenced by its educational field with a Systemic Functional Linguistics approach**"; Journal of Language Research, Volume 6, Issue 6, pp. 259-297.
22. Halliday, m.a.k, and ch.Mattissen ; (2004) *An introduction on to functional Grammar* ; 3rd Londen, Britian, p.174.
23. Khan Jan, Ali Reza and Zahra Mirza; (2006) "**An Introduction to functional Analysis of Poetry (Linguistic approach)**"; Persian Language and Literature Research, Vol. 4, No. 7, pp. 83-110.
24. Mashhur, Parvin Dokht and Mohammad Faqiri; (2016)"**Study of the processes of the role of thought in Saadi's lyric poems (with a coognitive approach)**"; Journal of Lyrical Literature, p. 13, p. 25, pp. 153-168.
25. Moradi, Abdollah and Mazaher Nikkhah and Hossein Khosravi ; (2019) "**Comprehensive stylistics of Houshang Ebtehaj's lyric poems**". *Persian Quarterly Journal of Stylistics, Poetry and Prose*. Twelfth year. Number 2, 349-368.
26. Naghzgovi Kohan, Mehrdad; (2010) "**Definite verbs and manifestations in Persian language**"; Journal of Literary Studies, Volume 4, Number 14, pp. 93-110.

فصلنامه

سال ۱۹، شماره ۷۶، تابستان ۱۴۰۱، ص ۱۴۵-۱۷۴

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.19.76.117>

DOR: 20.1001.1.17352932. 1401.19.76.5.1

تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

محمدتقی یوسفی^۱؛ دکتر لیلا هاشمیان^{۲*}

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۴/۲

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۷/۱۴

چکیده

در این پژوهش پس از معرفی مؤلفه‌های گفتمان‌کاوی ون‌دایک به تعیین و توضیح عمده‌ترین موضوعگیریهای سیاسی و اجتماعی هوشنگ ابتهاج در غزلیاتش و سپس به واکاوی گرایشهای سیاسی و اجتماعی وی براساس نظریات ون‌دایک پرداخته شده است. براساس یافته‌های پژوهش از میان چهار ضلع مربع ایدئولوژیک ون‌دایک، بیان و تأکید بر اطلاعات حاوی نکات مثبت درباره گفتمان خودی، و بیان و تأکید بر اطلاعات حاوی نکات منفی درباره قطب دیگری، در قالب مؤلفه‌هایی چون: توصیف، واژگان‌گرایی، بزرگنمایی، تعمیم‌بخشی، کنایه و... اساس موضوعگیریهای سیاسی و اجتماعی ابتهاج را شکل می‌دهد. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی، و داده‌های پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل و تفسیر محتوا به روش کتابخانه‌ای بررسی قرار شده‌است.

کلیدواژه‌ها: شعر ابتهاج، نظریه ون‌دایک، تحلیل گفتمان انتقادی، برجسته‌سازی در شعر، گفتمان خودی و دیگری در شعر.

۱۴۵

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۱۹ شماره ۷۶، تابستان ۱۴۰۱

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا- همدان

۲*. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا- همدان- نویسنده مسئول

dr_hashemian@yahoo.com

۱. مقدمه و طرح مسأله

تحلیل گفتمان انتقادی^۱ به عنوان روشی بینارشته‌ای به بررسی و تحلیل کارکردهای زبان در عرصه سیاست و اجتماع می‌پردازد. در این روش، زبان مفهومی خنثی و شفاف نیست بلکه پدیده‌ای اجتماعی و ایدئولوژیک است.

تحلیل گفتمان انتقادی، رویکردی جدید در حوزه‌های مختلف از جمله نقد ادبی است که قائل به تأثیر ایدئولوژی و قدرت در زبان است و زبان را کنشی اجتماعی می‌داند. از دید این رویکرد، کاربرد خنثی در زبان وجود ندارد و تمام متون انگیزه یا بار ایدئولوژیکی دارد (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۹).

تحلیلگران عرصه گفتمان‌شناسی انتقادی با نظر داشت زبان به عنوان پدیده یا فعالیت اجتماعی به مطالعه ارتباط زبان، جامعه، سیاست و ایدئولوژی می‌پردازند. از آنجا که اغلب آثار ادبی دربردارنده رخداد‌های سیاسی و اجتماعی گوناگون است و خالقان آنها عمدتاً در برابر فراز و فرودهای سیاسی و اجتماعی موضعگیری کرده‌اند، ظرفیت لازم برای تحلیل و بررسی بر پایه رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی را دارا هستند. غزلیات هوشنگ ابتهاج نیز به دلیل بعد سیاسی و اجتماعی عمیق، همین امکان را دارد. ابتهاج شاعری «هم‌زمان و در زمان» است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۳۱۱)؛ به این معنا که وی در عین توجه به ادبیات کهن و صفحات درخشان آن (در زمانی) به این دلیل که شاعری مردمی است در برابر حوادث و رویدادهای زمانه خود موضعگیری کرده و اندیشه‌های خود را در غزلش منعکس ساخته است (همزمانی)^۲. توجه ابتهاج به ادبیات کلاسیک فارسی به معنای فرورفتن وی در ورطه تقلید و تکرار مضمون سخنسرایان گذشته نیست بلکه وی از ظرفیتهای زبانی، موسیقایی و ادبی آثار آنان در جهت به تصویر کشیدن اوضاع و موقعیت سیاسی و اجتماعی عصر خود بهره‌برده است. «آنچه هنر سایه را در برابر تمام غزلسرایان بعد از حافظ امتیاز بخشیده، همین است که او ظرایف بوطیقای حافظ را در خدمت تصویرگری بهارها و زمستانهای تاریخی انسان درآورده است.» (ساورسفلی، ۱۳۸۷: ۲۱۰ به نقل از شفیعی کدکنی)؛ از این روی در این پژوهش سعی می‌شود بعد سیاسی و اجتماعی غزلیات ابتهاج در قالب گفتمان‌شناسی انتقادی و براساس رویکرد شناختی- اجتماعی و ن‌دایک به عنوان یکی از روشهای اصلی و کارآمد در این عرصه، مورد کاوش و بررسی قرارگیرد تا ضمن بررسی موضعگیریهای شاعر در تقابل با رخداد‌های سیاسی

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

دوران خود، ارزشهای مغفول مانده اثر وی بویژه در عرصه زبان و کارکردهای آن و تحلیل شود. بنابراین ابتدا به توصیف و توضیح جنبه‌های بلاغی و ادبی سروده‌های سیاسی و اجتماعی ابتهاج چون نماد، استعاره، کنایه و... پرداخته شده است؛ سپس این غزلیات از دید راهبردهای ایدئولوژیکی تولید محتوا، مطرح در نظریه ون دایک، مورد بررسی قرار گرفته و در پایان به تأثیر ایدئولوژی در شکل‌گیری سازه‌های زبان نیز نقش این سازه‌ها در القای مفاهیم ایدئولوژیک اشاره شده است.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی ابعاد سیاسی و اجتماعی سروده‌های هوشنگ ابتهاج، همواره مورد توجه پژوهشگران ادبیات فارسی معاصر قرار گرفته است؛ از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

-/قبالی و رسول‌زاده (۱۳۸۹) طی پژوهشی در واکاوی عناصر سازنده ساختار سروده‌های سیاسی و اجتماعی ابتهاج سعی کرده‌اند. محمدی و کولیوند (۱۳۹۰) نمادهای سیاسی و اجتماعی اشعار ابتهاج را تحلیل کرده‌اند. رسول‌نیا و آقاجانی (۱۳۹۱) به تحلیل زمینه‌های رمانتیک اجتماعی در اشعار ابتهاج پرداخته‌اند. عظیمی و طیه (۱۳۹۱) در کتابی دو جلدی، مصاحبه‌های گوناگون خود را با ابتهاج در موضوعات مختلفی چون فراز و فرود زندگی شخصی وی، کوشش‌ها و گرایشهای سیاسی و اجتماعی او و نقش شعر شاعران کلاسیک در شکل‌گیری غزل وی را به چاپ رسانده‌اند؛ اما تاکنون براساس تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک، پژوهشی در حوزه غزل ابتهاج انجام نشده و نیز جنبه‌های گفتمان‌کاوانه در پژوهشهای یادشده مغفول مانده است. گفتنی است پژوهشهای گفتمان-کاوانه بر مبنای نظریات ون دایک هم پیشینه وسیعی دارد که از آن میان می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- حامدی شیروان و زرقانی (۱۳۹۳) بر اساس نظریه گفتمان انتقادی ون دایک به تجزیه و تحلیل روایت «رستم و شغاد» شاهنامه پرداخته، و هدفمندی به کارگیری جنبه‌های صوری و محتوایی داستان را در شخصیت‌پردازی رستم و شغاد به نمایش گذاشته‌اند. میراحمدی و تجلی اردکانی (۱۳۹۶) در چهارچوب مربع ایدئولوژیک ون دایک و با تأکید بر اوصاف طبیعت به تجزیه و تحلیل بُعد سیاسی و اجتماعی سروده‌های مهدی اخوان ثالث پرداخته‌اند.

۳. چهارچوب نظری پژوهش

۳-۱ تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان در یک جمله، «بررسی گفت‌وگو یا متن در چهارچوب زمینه یا بافت» است (ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۲۰)؛ به عبارت دیگر تحلیلگران عرصه گفتمان در بررسی ویژگیهای صوری و محتوایی اثر با توجه به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی دخیل در ساخته شدن آن سعی می‌کنند. چنین دیدگاهی حاصل تقابل و نقد تحلیل گفتمان نقش‌گرایانه و بویژه تحلیل گفتمان ساختگراست. زبان‌شناسان ساختگرا چون چامسکی، پیرس، موریس و سوسور در تجزیه و تحلیل هر متن صرفاً به ساختار سازه‌های زبانی و ویژگیهای دستوری آن اکتفا می‌کردند در حالی که زبان‌شناسان نقشگرا چون تامپسون، گیون، و بویژه فالر و هالیدی در کنار توجه به ویژگیهای صوری و دستوری متن با مطرح کردن مفهوم بافت یا زمینه در شکلی محدود به نقش برخی عوامل برون‌متنی در ساخت متون اشاره کرده‌اند. با پیدایش تحلیل گفتمان انتقادی، مفهوم بافت گسترده‌تر شد به طوری که اندیشمندان این روش چون روث وداک، نرمن فرکلاف، و ون‌دایک، اصولاً تجزیه و تحلیل صورت و ویژگیهای دستوری متن را در توجه به جریانات سیاسی و اجتماعی، قدرت و ایدئولوژی جست‌وجو می‌کنند.^۳ در روش گفتمان‌کاوی انتقادی هر چند بررسی متون در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین^۶ به صورت منسجم در نظریه فرکلاف مطرح شده، نمایان ساختن تعامل و رابطه زبان با بافت و موقعیت شکل‌گیری آن در دیگر نظریات گفتمان‌کاوی انتقادی از جمله ون‌دایک نیز بر شناخت ویژگیهای صوری و دستوری اثر (توصیف)، شرح و تفسیر گفتمان متن و پیوند آن با دیگر گفتمانها براساس دانش زمینه‌ای مفسر (تفسیر) و نیز نشان دادن تأثیر ایدئولوژی و تعاملات سیاسی و اجتماعی در ساخته شدن صورت و محتوای متن (تبیین) مبتنی است.

۳-۲ تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک

ون‌دایک نظریه انتقادی خود را تحت عنوان «تحلیل گفتمان اجتماعی - شناختی» مطرح کرد. اساس این رویکرد بر سه عامل «جامعه»، «شناخت» و «گفتمان» استوار است. از نظر وی این سه عامل خود زیر مجموعه‌ای گسترده‌اند. از این رو معتقد است:

گفتمان از متون نوشتاری و تعاملات گفت‌وگویی تا تصاویر و طرحهای چاپی و حتی حرکات سر و دست و حالت‌های صورت را دربرمی‌گیرد. شناخت نیز

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

دربگیرنده شناخت فردی و اجتماعی است. بنابراین شامل عقاید، اهداف، ارزشیابیها، احساسات، رفتارها و همه‌ی بازنمودهای ذهنی است. همچنین جامعه مرکب از ساختارهای خرد (تعاملات تک‌تک افراد) و کلان‌ساختارها (روابط جمعی و بین‌گروهی) است (ون دایک، ۲۰۰۱: ۹۶).

وی از بین سه عامل کلیدی نظریه خود بیش از همه به عامل شناخت، تکیه کرده و اهمیت داده و بر آن است که تفکر و شناخت انسان از جامعه و گفتمانهای مختلف بر چهار پایه استوار است. این چهار رکن که ون دایک آن را مربع ایدئولوژیک^۷ می‌نامد، عبارت است از:

- ۱- بیان و تأکید بر اطلاعاتی که حاوی نکات مثبت درباره ما (خودی) است.
- ۲- بیان و تأکید بر اطلاعاتی که حاوی نکات منفی درباره آنها (دیگری) است.
- ۳- توصیف و رفع تأکید از اطلاعاتی که حاوی نکات منفی درباره ما (خودی) است.
- ۴- توصیف و رفع تأکید از اطلاعاتی که حاوی نکات مثبت درباره آنها (دیگری) است (ون دایک، ۱۹۹۳: ۲۵۶).

۱-۲-۳ راهبردهای ایدئولوژیک تولید گفتمان از نظر ون دایک

راهبردهای ایدئولوژیکی تولید گفتمان، راههایی برای کشف آسان یا بازشناسی شیوه‌های تحلیل ایدئولوژیک گفتمان در چهارچوب مربع ایدئولوژیک است. برخی از این معیارها، که در پژوهش به کاررفته، عبارت است از:

توصیف کنشگر: روش توصیف کنشگران هر گفتمان به ایدئولوژی وابسته است که در ساخت آن گفتمان به کارگرفته می‌شود. «ما عموماً تمایل داریم درونگروه خود را مثبت و طبیعی توصیف کنیم و برونگروه را به صورت منفی. ما توصیفات منفی گروه خود را کمرنگ می‌کنیم و نادیده می‌انگاریم و بر ویژگیهای منفی دیگران تأکید می‌کنیم» (ون دایک، ۲۰۰۵: ۷۳۵).

قطب‌بندی (دسته بندی ما- آنها): بخشی از راهکارهای تولید ایدئولوژی در بحث «شیوه بازنمایی دیگران» با اصطلاح «معرفت قطب‌بندی شده» شناخته می‌شود. در این راهبرد، کنشگران دخیل در گفتمان به دو دسته «درونگروه/ ما» و «برونگروه/ آنها» تقسیم می‌شوند. «قطب‌بندی ممکن است به صورت زیر مجموعه خوب و بد در مورد برونگروه

نمود پیدا کند؛ مثلاً در قالب دوستان و متحدان در یک سو و دشمنان از سوی دیگر» (همان: ۷۳۶).

واژگان‌گرایی: «معانی مشابه با توجه به جایگاه، نقش، اهداف، دیدگاه‌ها و عقیده گوینده ممکن است با کلمات متفاوت بیان شود و این امر عملکرد معنایی ترکیبات است» (همان: ۷۳۶).

بازنمایی مثبت خود: «شکل منسجم این راهبرد این‌گونه است که گوینده بر ویژگی مثبت گروه خود تأکید می‌کند. بازنمایی مثبت خود، ضرورتاً ایدئولوژیک است؛ چرا که بر تصویر مثبت خود مبتنی است که ایدئولوژی گروه را مشخص می‌کند» (همان: ۷۳۹).

بازنمایی منفی دیگران: عبارت است از کم‌رنگ جلوه‌دادن ویژگی‌های مثبت گفتمان رقیب «بازنمایی منفی دیگران متمم بازنمایی مثبت خود است» (همان: ۷۴۰).

ابهام: در راهبرد ابهام، اصطلاحهایی به کار برده می‌شود که مرجع، کمیت یا کیفیت مشخصی نداشته باشد. ون‌دایک مدیریت وضوح و ابهام را «ابزار قدرتمند سیاسی و ایدئولوژیکی» خوانده است (ون دایک، ۲۰۱۵: ۲۴)؛ برای نمونه می‌توان به کمی نماهای مبهم در تعداد مانند اندکی و زیادی اشاره کرد که با هدف کم‌رنگ کردن یک موضوع، بزرگنمایی و یا انکار هر رخداد استفاده می‌شود.

بزرگنمایی: یکی از راهکارهای غنا بخشی به بافت معنایی اثر، که سبب بازنمایی ویژگی‌های مثبت خودی و ویژگی‌های منفی دیگری می‌شود، راهکار بیانی-معنایی بزرگنمایی است. «ما انتظار داریم نقاط منفی گروه رقیب بزرگنمایی شود و نقاط منفی گروه خودی با عبارات کاهش دهنده بیان شود. بعضی وقتها این کار از طریق استعاره‌های خاص صورت می‌پذیرد» (همان: ۷۳۵).

همدلی: همدلی یکی از تأثیرگذارترین راهبردهای سیاسی است که «بر وحدت، انسجام و همبستگی درون گروهی تأکید می‌کند» (همان: ۷۱). نویسنده در رویارویی هر گروه یا ملت با تهدید بیرونی جدا از جهت‌گیریهای سیاسی به همدلی با آن مجموعه می‌پردازد؛ به عنوان مثال ما کشورهای فارسی زبان باید از داشته‌های فرهنگی مشترک خود در برابر تهاجم فرهنگی غرب محافظت کنیم.

تعمیم بخشی: اغلب سازندگان آثار «به منظور تعمیم‌دادن نقاط منفی گروه غیرخودی از راهبرد تعمیم بخشی استفاده می‌کنند؛ برای مثال در گفتمان نژادپرستی، عموماً تبعیض در

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

۱ باب ویژگیهای منفی عمومیت‌پذیر مهاجران ساخته و پرداخته می‌شود» (همان: ۷۳۵).
پیش‌انگاشت: در این روش، معنایی ویژه، «اطلاعاتی که به طور کلی به هیچ وجه مشترک یا پذیرفته نیست از پیش بدیهی دانسته می‌شود» (ون دایک، ۲۰۱۵: ۶۷).
کنایه: کنایه نیز به عنوان ابزاری بیانی، عموماً در جهت کاستن شأن گروه دیگری/ غیرخودی به کارگرفته می‌شود. «کنایه برای کاستن از جایگاه طرف مقابل به کار می‌رود» (همان: ۷۴۰).

گفتنی است از آنجا که ون دایک معتقد است که «چیزی تحت عنوان تحلیل گفتمان تمام و کمال وجود ندارد بلکه ما ناگزیر به گزینش برخی از مؤلفه‌های مورد مطالعه هستیم» (۹۹: ۲۰۰۱) و با توجه به اینکه ایدئولوژی می‌تواند جنبه‌های مختلف صوری و دستوری آثار ادبی را تحت تأثیر خود قراردهد، می‌توان عناصری چون موسیقی، فضا سازی و صحنه‌پردازی و... را نیز دستمایه بیان و القای ایدئولوژیک به شمار آورد.

۴. بحث و بررسی

۱-۴ توصیف جامعه استبداد زده و نقد حاکمیت ستمگر

پس از کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲، که به سقوط دولت مصدق و شکست جبهه ملی منجر شد، زمینه‌های تسلط دوباره دیکتاتوری و در پی آن کشتار یا زندانی کردن مخالفان و ایجاد فضای رعب‌آور و خفقان‌آلود فراهم شد. در این وضعیت اغلب اشعار منتقدانه سیاسی و اجتماعی در سایه نمادگراییهای شاعرانه و غالباً در پیوند با عناصر طبیعت شکل می‌گیرد. ابتهاج نیز با چنین رویکردی به عنوان شاعری مبارز، که هیچ گاه از توجه به سویه‌های اجتماعی دوران خود غافل نیست به توصیف جامعه خفقان‌آلود و استبداد زده آن دوره دست می‌زند و عوامل آن را به باد انتقاد می‌گیرد؛ از جمله در غزل «چشمی کنار پنجره انتظار» سال سرایش: ۱۳۴۰

«ای دل به کوی او ز که پرسم که یار کو ماندم در این نشیب و شب آمد خدای را ای بس ستم که بر سر ما رفت و کس نگفت چنگی به دل نمی‌زند امشب سرود ما خون هزار سرو دلاور به خاک ریخت	در باغ پرشکوفه که پرسد بهار کو آن راهبر کجا شد و آن راهوار کو آن پیکره‌شناس حکایت‌گزار کو آن خوش‌ترانه‌چنگی‌شب‌زنده‌دار کو... ای سایه‌های‌های لب جویبار کو» (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۸۵)
--	---

«نشیب» نماد اوضاع نامناسب و وضعیت ناهموار و نامتوازن ایران پس از کودتا و «شب» سمبل استبداد و نمایانگر سلطه دیکتاتوری بر جامعه است. «راهبر، راهوار و ره‌شناس» کنایه از شخصیت کاردان، خبره و شایسته مصدق است. هم‌چنین «حکایت‌گزار و خوش‌ترانه‌چنگی‌شب‌زنده‌دار» کنایه از سخندانی و جذابیت او، و نشان‌دهنده محبوبیت وی در جامعه است. «سرو دلاور» استعاره از راست‌قامتان آزادیخواه است که به دست عوامل کودتا کشته شده‌اند. ایدئولوژی اصلی غزل بر انتقاد از ستمگریهای عاملان کودتا معطوف است که به سقوط دولت مصدق و سیطره شب استبداد منجر شده‌اند؛ اما سایه به شکل غیر مستقیم مردم جامعه را نیز نقد می‌کند؛ چرا که آنان در رویارویی با عوامل براندازی حکومت مصدق و کشتارهای پس از آن منفعل هستند و جامعه (جویبار) را از هر گونه اعتراض و واکنش تهی کرده‌اند.

بزرگنمایی به لحاظ ایدئولوژیکی، بیشترین نقش را در ساخت گفتمان اثر برعهده دارد. مقصود شاعر از کاربرد فراوان صفت اشاره «آن»، که برای اشاره پنهانی به مصدق به کار رفته، جدا از بزرگنمایی، تأکید و تشخیص‌بخشی شخصیت والای او، تلاشی است برای نشان‌دادن حسرت و تألم پر دامنه خود بر جامعه‌ای که تمامی دریچه‌های رهایی و امید بر آن بسته شده و به دلیل تغافل و انفعال حاکم بر آن به تحمل «بسی ستم» محکوم شده است. راهبرد بزرگنمایی در کاربرد صفت اشاره «این» در ساختار «در این نشیب» نیز، که بیان‌کننده عمق دشواری اوضاع در جامعه‌ای درمانده و بی‌ثبات است، انتخاب شده است. هم‌چنین صفت شمارشی هزار به عنوان عدد فراوانی برای اغراق و برجسته کردن کشتارهای دوران کودتا به کار گرفته شده است. دیگر راهبرد گفتمانی شاعر، توصیف مثبت کنشگر خودی است. این راهبرد در توصیف شخصیت مصدق (راهبر، راهوار، ره‌شناس و...) نیز توصیف و برکشیدن حامیان دولت او (سرو دلاور) به عنوان کنشگران قطب خودی به کار گرفته شده است.

شاعر در برابر گفتمان خودی با بهره‌گیری از روش کنایه، تعریض و کاربرد جملات پرسشی در معنی غیر واقعی آن به عتاب، سرزنش و توبیخ مردم جامعه‌ای می‌پردازد که شاهد سقوط دولت مصدق هستند و هیچ اقدامی انجام نمی‌دهند و آنان را به حاشیه می‌راند و حتی از مخاطب قرار دادن آنان تن می‌زند و به شیوه تک‌گویی درونی (مونولوگ) خود را مورد خطاب قرار می‌دهد؛ در عین حال با توجه به اینکه «وجه پرسشی عدم تحقق

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

همراه با درخواست را می‌رساند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۱۳۰) و شاعر نیز از این وجه به فراوانی استفاده کرده‌است (۷ بار) می‌توان چنین برداشت کرد که ضمن انتقاد از مردم به طور ضمنی، آنان را به تفکر نسبت به آنچه رخ داده‌است و حرکت و اقدام علیه حاکمیت شاه تشویق می‌کند؛ چرا که در بوطیقای اندیشگانی ابتهاج و براساس پابندی به اصول حزبی که وی بدان معتقد است (کمونیسم)، مردم باید در متن هر گونه تحول سیاسی و اجتماعی قرار داشته‌باشند.

موسیقی بیرونی غزل، مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن (مضارع مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف) است که وزنی حزن‌انگیز، پر دامنه و کم تحرک است. این ساختار وزنی برآمده از توصیف فضای جامعه عاری از جنبش و تکاپوی پس از کودتا است.

توصیف جامعه استبدادزده پس از کودتا، طرفداری از حکومت ساقط شده مصدق و نقد خفقان حاکم، مضمون اصلی غزل «بهار سوگوار» است؛ سال سرایش: ۱۳۵۴

«نه لب گشایدم از گل نه دل کشد به‌نبید	چه بی‌نشاط بهاری که بی‌رخ تو رسید
نشان داغ دل ماست لاله‌ای که شکفت	به سوگواری زلف تو این بنفشه دمید
بیا که خاک رخت لاله‌زار خواهد شد	ز بس که خون دل از چشم انتظار چکید
به یاد زلف نگونسار شاه‌دان چمن	ببین در آینه جویبار گریه بید
به دور ما که همه خون دل به ساغرهاست	ز چشم ساقی غمگین که بوسه خواهد چید
چه جای من که در این روزگار بی‌فریاد	ز دست جور تو ناهید بر فلک نالید
از این چراغ توام چشم روشنایی نیست	که کس ز آتش بیداد غیر دود ندید
کراست سایه در این فتنه‌ها امید امان	شد آن زمان که دلی بود در امان امید»

(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۱۶ و ۱۱۷)

«چمن» رمز ایران، و «شاهدان چمن» سمبل آن طیف از آزادیخواهان مبارزی است که در راه آرمانهای وطنی در جریان و پس از کودتای ۲۸ مرداد به دست عاملان استبداد کشته شده‌اند. در مقابل این رمز، سمبل ابداعی «بید» قرار دارد. بید، رمز آزادیخواهان مبارزی است که در جدال با حاکمیت مستبد، کشته نشده‌اند و اکنون شاهد رخداد های تلخ زمانه از جمله کشته شدن یاران خود هستند؛ از این رو مجنونوار به سوگواری ایشان مشغولند. بر مبنای نشانه‌ها و نمادهای یاد شده، مخاطب شاعر در چهار بیت نخست می‌تواند دولت مصدق و یا آزادی از دست رفته دوران وی باشد؛ مفهومی که شادی و امید را حتی در روزگار رویش طبیعت برای شاعر بی‌معنا کرده‌است؛ از این رو مظاهر

حیات دوباره طبیعت (لاله و بنفشه) نیز در نبود آزادی با روش قصر و حصر تنها نشانه‌ای برای سوگواری مردم جامعه قلمداد می‌شود. ایدئولوژی اصلی غزل در بیت‌های ششم و هفتم نمود می‌یابد. مرجع ضمیر فاعلی «تو»، حاکمان جامعه و عاملان کودتای ۲۸ مرداد است. شاعر با تغییر وجه خطاب غزل از مردم به آنان از ستمگریها و کشتارهایشان، که حتی «ناهید» را به ناله واداشته است، انتقاد می‌کند. «چراغ» رمز بینش‌افزایی، آگاهی‌بخشی و هدایتگری است؛^۴ اما در سروده سایه، سمبل اصلاحات حکومتی شاه چون اصلاحات ارضی و بویژه انقلاب سفید و اصول ششگانه آن اعم از «الغای رژیم ارباب‌رعیتی، تصویب لایحه قانون ملی‌کردن جنگلها، فروش سهام کارخانه‌های دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی، سهم‌کردن کارگران در منافع کارگاه‌های تولیدی و صنعتی، اصلاح قانون انتخابات، ایجاد سپاه دانش به منظور اجرای تعلیمات عمومی و اجباری» (نجفی و فقیه حقانی، ۱۳۹۷: ۵۶۱) است که از سال ۱۳۴۱ آغاز شده و در سال سرایش غزل در اوج خود قرار داشته است.

به لحاظ ایدئولوژیکی، ترکیب «شاهدان چمن»، استعاره از کشته‌شدگان آزادیخواه از آنجا که دارای دلالت‌های معنایی مثبت است (هم متضمن مفهوم شهادت و هم دربردارنده مفهوم زیبایی یا شایستگی) نشاندهنده استفاده از راهبرد واژگانگرایی مثبت در توصیف عناصر گفتمان خودی است. کاربرد ضمایر بدون مرجع، آن هم در شکل غیرمحترمانه آن (تو، دو بار) نشان از بی‌رغبتی و تنفر شاعر نسبت به حاکمان زمانه دارد و مبین کاربست اصل ابهام است. ناهید نیز در فرهنگ ایران نماد شادی، نشاط و به عبارتی «رب النوع طرب است» (فروزانفر، ۱۳۷۸، ج ۷: ۳۱۸)؛ بنابراین ناله یا سوگواری آن بیان‌کننده استفاده از راهبرد ایدئولوژیکی بزرگنمایی در به‌تصویرکشیدن بیدادگری حاکمان زمانه است.

شاعر بر آن است که اصلاحات حکومتی شاه به این دلیل که بر پایه ستمگری و بیداد بنیاد شده است، نه تنها سبب رشد و پیشرفت کشور نمی‌شود بلکه نتیجه آن تیره‌تر شدن افق آینده ایران خواهد بود. وی با چشم پوشی از جنبه‌های مثبت احتمالی آن اقدامات، صرفاً به نفی و رد آن می‌پردازد. از این روی راهبرد گفتمانی وی بر توصیف و رفع تأکید از اطلاعات حاوی نکات مثبت درباره دیگری با بهره از اصل پیش‌انگاشت استوار است. گفتمان سازنده اثر در شکل‌گیری ساختارهای زبانی آن نیز مؤثر واقع شده است. جز دو فعل امر (بیا و ببین) و دو فعل در ساخت آینده (خواهد شد و خواهد چید) باقی

فعلهای غزل یا در ساخت مضارع اخباری جلوه گر شده، (۶ مورد: گشایدم، کشد، است ۳ بار، نیست) و یا در ساخت ماضی ساده شکل گرفته است (۶ مورد: رسید، شکفت، دمید، چکید، نالید، ندید). می دانیم زمان در گذشته مبهم یا مطلق «دقیقا معین نیست و ممکن است به زمان حال بسیار نزدیک باشد» (فرشیدورد، ۳۹۲:۳۷۹)؛ از این رو به نظر می رسد شاعر با استفاده از این ساخت زمانی تلاش کرده است که رویدادهای دوران کودتا را نزدیک به زمان حال نشان دهد که در زمان سرایش غزل مدت زمان زیادی از آن گذشته بوده است و به آن پیوند بزند تا زمینه القای گفتمان مورد نظرش فراهم شود. ساختهای مضارع اخباری نیز تنها برای به تصویر کشیدن اوضاع کنونی جامعه به کار رفته است؛ لذا از هر گونه جنبش و تحرک عاری است؛ این کارکرد، برآمده از گفتمان منفعل غزل و موضعگیری عاری از تکاپوی شاعر است. انفعال شاعر از میزان کاربرد افعال لازم و متعدی غزل نیز قابل برداشت است؛ چرا که تمامی افعال غزل جز دو مورد (بینی و ندید) لازم، و افعال لازم از آنجا که «همگی پذیرش گر است و حالتی پذیرا به نهاد جمله می دهد» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۹۶)، دارای صدای دستوری منفعل است.

۲-۴ یأس و ناامیدی

پرنگترین و رایجترین واکنش اهل قلم پس از کودتای ۲۸ مرداد و در پی آن کشته شدن طرفداران احزاب مردمی، زندانی شدن بسیاری از اندیشمندان، گسترش فضای امنیتی و ایجاد فضای رعب و وحشت را می توان در یأس و ناامیدی از همه کس و همه چیز خلاصه کرد. گفتمانی که بیش از هر اثری با سروده «زمستان» اخوان ثالث برجستگی پیدا می کند. این مضمون در غزلیات برهه کودتای ابتهاج نیز به عنوان دستاویزی برای به تصویر کشیدن فضای سنگین و بسته آن روزگار و انتقاد از عوامل ایجادکننده آن دارای جلوه خاصی است؛ از جمله در غزل «تنگ غروب»؛ سال سرایش: ۱۳۳۴

«یاری کن ای نفس که در این گوشه قفس	بانگی برآورم ز دل خسته یک نفس
تنگ غروب و هول بیابان و راه دور	نه پرتو ستاره و نه ناله جرس
خونابه گشت دیده کارون و زنده رود	ای پیک آشنا برس از ساحل ارس
صبر پیمبرانهم آخر تمام شد	ای آیت امید به فریاد من برس
از بیم محسوب مشکن ساغر ای حریف	میخواره را دریغ بود خدمت عسس
جز مرگ دیگرم چه کس آید به پیشواز	رفتیم و همچنان نگران تو باز پس

ما را هوای چشمه خورشید در سر است سهل است سایه گر برود سر در این هوس»
(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۷۳ و ۷۴)

«قفس»، رمز ایران گرفتار در دست استبداد و نشاندهنده فضای بسته جامعه در دورانی است که مجال هیچ گونه جنبش و تحرکی در آن نبوده است. ابتهاج در موقعیت دشوار پس از کودتا، که جبهه ملی شکست خورده است و ادامه حیات آن بسیار سخت به نظر می‌رسد و از سوی دیگر حکومت نظامیان به یاری بیگانگان در ایران برقرار شده است با قطع امید از جریانات مبارزه جوی داخلی، تنها راه چاره را در روی آوردن به نظامی مبتنی بر سوسیالیزم می‌داند. «پیک آشنا» و «آیت امید» کنایه از نظام حکومتی کمونیسم است که در آن زمان در کشور همسایه ایران، شوروی سابق، (ساحل ارس) برقرار بوده است. «پرتو ستاره و ناله جرس» هم نماد عناصر هدایتگر و امیدبخش جامعه است که ظلمت، سکون و خفقان استبداد مانع از حضور و هدایتگری آنان شده است. سلطه طلبی و ستمگری عوامل کودتا سبب افول غمبار و زود هنگام آفتاب آزادی و ورود جامعه در وادی ناپیدا کران و بی حاصل استبداد (بیابان) شده است. در چنین شرایطی یأس و ناامیدی عرصه را بر شاعر تنگ کرده است و کوچکترین نشانه‌ای از نجات جامعه متصور نیست. رگه‌های امید و حیات کشور «کارون و زنده رود» اکنون به جوی خون تبدیل شده است؛ بنابراین به ناگزیر تنها راه نجات، شادی و امید را باید در آن سوی مرزهای ارس جست‌وجو کرد. «محتسب و عسس»، رمز حاکمان نظامی، قلدرباب و سختگیر پس از کودتا (زاهدی، و دیگر نظامیان مؤثر در براندازی دولت مصدق) است. هم چنین اگر «میخواره» را در قالبی ابداعی، سمبل تشنگان آزادی بینگاریم، «ساغر» می‌تواند رمز عهد و پیمان آزادیخواهان باشد که وجود می‌آزادی در گرو آن است؛ از این رو شاعر، آزادیخواهان را به مقاومت در برابر عوامل کودتا و حفظ هنجارهای دوران مصدق دعوت می‌کند؛ اما از آنجا که مردم به دلیل ترس و هراس از حکومت نظامی و سرکوبگر شاه از آرمانهای مبارزه جویانه خود دست برداشته‌اند، اندک مبارزان راه آزادی که شاعر نیز جزء آنان است در حالی که همچنان نگران آینده نامعلوم کشور (تو) هستند به نابودی و فنا محکوم خواهند بود. بنابراین ایدئولوژی سروده یأس و ناامیدی از همه کس و همه چیز است.

«پیک آشنا» و «آیت امید» تعبیری با بار معنایی مثبت است. سایه اطلاعات مثبت و آرمان حاکمیت مبتنی بر سوسیالیزم را با بهره‌گیری از راهبرد ایدئولوژیکی واژگانگرایی

مثبت مورد تأیید قرار می‌دهد. «محتسب و عسس»، چنانکه گفته شد، رمز حاکمان نظامی، قلدرمآب و سختگیر پس از کودتا است. دلالت‌های معنایی این تعابیر نیز مبین اصل واژگانگرایی منفی است. ترس از حکومت پس از کودتا، زیر پا گذاشتن آزادیخواهی و پیمان‌شکنی طیفی از مردمان جامعه نیز در قالب توصیف منفی کنشگر دیگری نمود یافته است. از سوی دیگر شاعر با کاربرد واژه «حریف» بر آن است که با بهره از راهبرد همدلی، پیمان‌شکنان و مرعوبان جامعه را به جبهه مبارزه بازگرداند.

از جهت تأثیر گفتمان بر زبان اثر باید گفت اغلب فعلهای غزل به لحاظ وجه از نوع اخباری است (۱۲ مورد اخباری: گشت، تمام شد، بود، می‌آید، رفتیم، است ۲ مورد، است محذوف ۵ مورد، ۴ مورد امر در معنای خواهش و تمنا: یاری کن، مشکن، برس ۲ مورد، و ۱ مورد التزامی: برآورم). بیشتر افعال خبری نیز از نوع اسنادی است (۷ مورد). فعلهای اسنادی جنبه توصیفی دارد و از سویه‌های برانگیزاننده و انقلابی، تهی است. از آنجا که شاعر از به وجود آمدن هرگونه تغییر و تحول مثبت در جامعه ناامید است با اتخاذ دیدگاهی منفعلانه صرفاً تصویرگر رویدادهای گذشته و حال جامعه شده و به همین دلیل غزل، ابعاد آمرانه و خطایی کمتری دارد.

ذکر و تکرار فعل سبب پویایی و تحرک زبان می‌شود و غالباً سبب خیزان شدن ریتم و آهنگ کلام می‌شود. حذف عامدانه و مکرر آن باعث انفعال و بی تحرکی زبان و افتان شدن آهنگ و موسیقی کلام می‌شود. سایه در بیت دوم تمامی افعال سروده (پنج فعل) را حذف کرده در نتیجه جمله‌ها دارای آهنگی افتان و زبان عاری از تکاپو و جنبش است که این مسئله ناشی از توصیف جامعه مأیوس، ساکن و عاری از جنبش پس از کودتاست؛ به عبارت دیگر یأس و ناامیدی سبب سکون و عدم فعالیت اجتماعی شده، این سکون و عدم جنبش در زبان توصیف کننده جامعه با حذف فعل نمود پیدا کرده است. بیت سوم نحو طبیعی زبان را ندارد. شاعر برای تأکید بر وخامت اوضاع، مسند را در ابتدای جمله بر فعل و مسندالیه مقدم کرده است. فعل گشت از نوع فعل مجهول با صفت مفعولی کوتاه است^۹ (گشته است). شاعر با کاربری این ساختار (اصل ابهام و مجهول سازی) از طرفی کنشگران منفور جامعه (عوامل کودتا) را حذف کرده است و به حاشیه می‌راند و از سوی دیگر کنش یا عملکرد آنان (سختگیرها و کشتارهای پس از کودتا) را برجسته کرده است. مرجع ضمیر تو در بیت ششم پنهان است؛ اما با توجه به محتوای سیاسی و اجتماعی

غزل، شاعر در انتهای انتقاد از اوضاع کشور، ایران را مورد خطاب قرار داده و تشویش و نگرانی خود را از آن احوال به تصویر کشیده است.

یأس و ناامیدی در غزل ابتهاج بیش از هر اثری با شعر «در کوچه سار شب» نمود پیدا می‌کند؛ سال سرایش: ۱۳۳۷

به دشت پر ملال ما پرنده پر نمی‌زند کسی به کوچه سار شب در سحر نمی‌زند دریغ کز شبی چنین سپیده سر نمی‌زند یکی صلائی آشنا به رهگذر نمی‌زند که خنجر غمت از این خرابتر نمی‌زند برو که هیچ کس ندا به گوش کر نمی‌زند و گرنه بر درخت تر کسی تبر نمی‌زند» (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۷۹)	«در این سرای بی کسی کسی به در نمی‌زند یکی ز شب گرفتگان چراغ بر نمی‌کند نشسته‌ام در انتظار این غبار بی سوار گذرگهی است پرستم کاندراو به غیر غم دل خراب من دگر خرابتر نمی‌شود چه چشم پاسخ است از این دریچه‌های بسته‌ات نه سایه دارم و نه بر بیفکنندم و سزاست
---	---

«سرای بی کسی، دشت پر ملال، کوچه سار شب، گذرگه پرستم»، رمزهایی از ایران پس از کودتا است. هم‌چنین «چراغ» رمز بینش و روشنگری، «سحر و سپیده» سمبل آزادی، «شب» نماد خفقان و «شب گرفتگان» کنایه از مردمان استبداد زده آن دوران است. شاعر، ایران پس از کودتا را خانه بی کسی فرض کرده است؛ مکانی که مردمان آن تنها و بی کس شده‌اند؛ نه حمایت دیگران را دارند و نه از همدلی و پشتیبانی خود برخوردار هستند. سرزمینی پر ملال و ساکن، که کوچکترین جنبش و تکاپوی امیدبخشی در آن مشهود نیست. کوچه ساری تیره از ظلمت استبداد که مردمان گرفتار در سیاهی خفقانش هیچ اقدامی برای رسیدن به آزادی و بینش جمعی انجام نمی‌دهند. گذرگاهی ستم‌دیده، که جز غم تحفه دیگری برای رهگذرانیش ندارد. (سمبل گذرگاه برای ایران نشان‌دهنده عدم ثبات و استحکام سیاسی و اجتماعی و دلالت‌کننده بر سرعت تغییر اوضاع در مقطعی کوتاه است). در چنین حالتی شاعر با لحنی کنایه آمیز و سرزنشگر از خود و مردمی که در انتظار امیدی واهی برای بهبود اوضاع مبهم و آشفته جامعه ایران نشسته و از هر اقدامی دریغ کرده‌اند ناامیدانه انتقاد می‌کند. وی آن طیف از اجتماع را، که چشم بر واقعیت‌ها بسته و در یکی از حساسترین برهه‌های تاریخ معاصر تغافل ورزیده‌اند، چون درختی بی سایه و ثمر، شایسته ساقط شدن می‌داند؛ لذا هم از اوضاع حاکم بر جامعه و هم از آگاهانند مردم مأیوس و ناامید است.

به لحاظ ایدئولوژیکی بر مبنای توصیفات شاعر از مردم (انفعال و بی‌اعتنایی نسبت به رویدادهای سیاسی و اجتماعی جامعه) اساسی‌ترین راهبرد ایدئولوژیکی وی در این سروده بر توصیف منفی کنشگر دیگری مبتنی است. هم‌چنین تعبیر شب‌گرفتگان (منکوب، استبدادزده) و دریچه‌های بسته‌ات (بی‌اعتنا، منفعل، بی‌بصیرت) نشان‌دهنده کاربست اصل واژگانگرایی منفی با هدف به‌حاشیه‌رانی مردم مورد انتقاد است.

از نظر تأثیرگذاری ایدئولوژی در شکل‌گیری سازه‌های زبان، می‌توان به فعل امر «برو» اشاره کرد که بر کوچک انگاشتن مخاطب و به‌حاشیه‌راندن آن دلالت می‌کند. به‌حاشیه‌رانی مخاطب (مردم) از چگونگی کاربست صفات (کسی و یکی) و لحن شاعر هم قابل برداشت است. ساختار نحوی بیت سوم و چهارم غیرطبیعی و نشانه‌دار است. در بیت سوم شاعر با بهره‌گیری از روش بزرگنمایی و برای تأکید بر دشواری دو چندان اوضاع حاکم بر جامعه، صفت مبهم «چنین» را پس از شب آورده است. در بیت چهارم نیز صفت «پرستم» به روش برجسته‌سازی پس از فعل جمله ذکر شده و از موصوف خود به عمد جدا شده است تا تکیه کلام روی آن قرار بگیرد.

فعلهای غزل جز در سه مورد (برو، نشسته‌ام و بیفکنندم) در ساخت مضارع اخباری شکل گرفته است. کاربرد مضارع اخباری اولاً نشان‌دهنده پیوند بی‌فاصله و فوری شاعر با واقعیت جامعه است و ثانیاً از آنجا که افعال مضارع اخباری در پنج بیت نخست (جز نمی‌شود) در معنای «مضارع استمراری ناتمام و در جریان»^{۱۰} به کار رفته و دارای صدای دستوری پویا است «که تداوم رخدادن فرایندی را بیان می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۰۱)، نشان‌دهنده طولانی بودن و ادامه دار بودن دوران سیطره استبداد و عدم تحرک و پویایی مستمر جامعه است. حالت منفی اغلب افعال خبری غزل (۱۰ مورد) و تکرار آن در محل موسیقی کناری (قافیه و ردیف) هم نشان از وقوع رخدادهای ناخوشایند و مکرر سیاسی و اجتماعی دارد.

۳-۴ انتقاد از مردم جامعه

یکی از غزلیات سیاسی - اجتماعی ابتهاج، غزل «آینه شکسته» است که در سال ۱۳۵۲ سروده شده است. در این سروده شاعر در بافتی نوستالژیک به دوران کوتاه اما پر ثمر دولت مصدق اشاره می‌کند و مردم جامعه را به دلیل عدم حمایت از او و غفلت در حفظ دستاوردهای آزادیخواهانه‌اش به باد انتقاد می‌گیرد.

«بیایید بیایید که جان دل ما رفت
 برین خاک بیفتید که آن لاله فرو ریخت
 درین غم بنشینید که غمخوار سفر کرد
 دگر شمع میارید که این جمع پراکند
 از این چشمه منوشید که پر خون جگر گشت
 سر راه نشستیم و نشستیم و شب افتاد
 زهی سایه اقبال کزو بر سر ما بود
 بگریید بگریید که آن خنده‌گشا رفت
 برین باغ بگریید که آن سرو فرا رفت
 درین درد بمانید که امید دوا رفت...
 دگر عود مسوزید کزین بزم صفا رفت
 بدین تشنه بگویید که آن آب بقا رفت
 بپرسید بپرسید که آن ماه کجا رفت
 سر و سایه خواهید که آن فرهما رفت»
 (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۰۳)

«باغ»، مهمترین عنصر اشاره‌گر غزل است. «واژه نمادین باغ می‌تواند نماد جامعه غارت‌زده و گرفتار استبداد و ظلم و ستم باشد که یأس و ناامیدی بر مردم آن چیره شده است» (پورنامداریان، ۱۳۹۱: ۳۸). «خاک و چشمه پر خون» نیز در همسویی تام با معنا و مفهوم سمبل باغ قرار دارد و نشان‌دهنده اوضاع نابسامان، شکست خورده و حزن‌انگیز جامعه است. آیینه شکسته وصف جامعه‌ای (باغ، چشمه) است شکست‌خورده، «جمعی پراکنده» و بی سرانجام که تعلل‌ها و غفلت‌های نابهنگامشان موجب هجوم و سیطره «شب» استبداد و افول روشنائی «ماه» آزادی شده که حاصل آن «دل خون شدن» مردم آن است؛ لذا ایدئولوژی غالب غزل را می‌توان در نقد مردم جامعه نیز دعوت به ریشه‌یابی و تفکر در چرایی‌های از دست رفتن دولت مصدق خلاصه کرد.

در این سروده شخصیت حاکم بر جامعه درست به عکس غزل «بهار سوگوار»، مورد حمایت و اقبال سایه قرار دارد و از این رو در قالب سازه‌های زبانی و بلاغی مثبت و در عین حال پنهانکارانه به توصیف وی می‌پردازد. کنایات جان دل، خنده‌گشا، غمخوار، صفا، (نشان‌دهنده جایگاه والای مصدق و مبین محبوبیت وی در جامعه) امید دوا (مبین دل‌بستگی مردم به او به عنوان تنها راه حل برای نجات از درد دیرین استبداد) و نیز سمبل‌های لاله (بیان‌کننده مظلومیت و آسیب دیدگی مصدق و جبهه ملی)، سرو (با دلالت ضمنی بر آزادی و آزادیخواهی وی) آب بقا (دلالت بر دل‌بستگی مردم به او در جهت تجدید حیات دوباره ایران) ماه (در اینجا سمبل روشنائی و روشنگری در برابر شب رمز تیرگی استبداد) و فرهما (ترکیبی سیاسی دال بر فرخنده‌انگاشتن و «جذب‌ه معنوی او» (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۲۲۴)، همگی دارای بار معنایی مثبت است. بنابراین شاعر اطلاعات مربوط به مصدق و دولت مستعجلش را با بهره‌گیری از راهبرد واژگان‌گرایی مثبت برجسته کرده‌است.

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

اصرار شاعر به استفاده از صیغه جمع در کاربرد فعلها (بویژه در نشستیم و نشستیم) و نیز استفاده از ضمیر فاعلی سوم شخص «ما» جدا از اینکه نشاندهنده تأکید وی بر کنشگر بودن، مقصربودن و تغافل ورزیدن طیف گسترده‌ای از مردم جامعه است به لحاظ گفتمانی کارکرد تعمیم‌بخشانه دارد؛ به عبارت دیگر ابتهاج تغافل عده‌ای از مردم جامعه را در پاسداری از حکومت مصدق به کل جامعه تعمیم می‌دهد و همه احزاب و گروه‌های مردمی را مورد انتقاد قرار می‌دهد.

شبه‌جمله «زهی» نیز در عین دلالت بر فراوانی زمینه‌های سعادت مردم در روزگار مصدق، ملهم نوعی حسرت پر دامنه و یادآور شکستی سنگین است؛ لذا کارکرد گفتمانی بزرگنمایی دارد. با همین رویکرد صفت اشاره «آن» هفت بار برای توصیف و تعریف سمبل‌های مربوط به آزادی، مصدق و دولت او به کار رفته است. جدا از آن اصرار بر استفاده فراوان از صفات اشاره، نشان از تلاش شاعر بر بازشناساندن دولت مصدق و آگاه کردن مخاطبان دارد و دربردارنده سویه‌های عتاب و سرزنش مردم بر از دست رفتن پدیده‌ای ارزشمند در اثر تغافل آنها است.

ساختارهای فعلی سروده به لحاظ وجه، ترکیبی از وجه امری (۱۵مورد: بیاید ۲مورد، بگریید ۳مورد، بیفتید، بنشینید، بمانید، میارید، مسوزید، منوشید، بگویید، برسید ۲مورد، خواهید) و اخباری (۱۴مورد: رفت ۷مورد، فرارفت، فرو ریخت، سفرکرد، پراکند، گشت، افتاد، بود) است. افعال امری غزل در معنای امر واقعی به کار نرفته بلکه بر مبنای دایره معنایی آنها، نشاندهنده تلاش شاعر بر آگاهاندن مردم و نمودار اغرا و برانگیزاندن آنان به اندیشیدن در زمینه عوامل سازنده وضع موجود است. تکرار چندباره برخی از این فعلها نیز بر این ایدئولوژی دامن می‌زند. افعال خبری سروده نیز تماماً از نوع ماضی است. فعلهای ماضی غزل (جز در سه مورد: فرو ریخت، پراکند، گشت) از نوع ماضی مطلق است که نشاندهنده انجام و پایان کنش یا رخداد در گذشته نزدیک است. کاربرست این ساختار زمانی (بویژه فعل رفت و تکرار آن) جدا از تأکید بر سقوط دولت مصدق در گذشته‌ای نزدیک، مبین نوعی حسرت و دردمندی جمعی و در بردارنده ایدئولوژی انتقاد از عوامل آن است. موسیقی خیزابی غزل (مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن، هزج مثنی مکفوف محذوف)، ضرباهنگ تند و کاربرد جملات کوتاه فراوان در آن هر چند در ظاهر با محتوای غمبار آن همخوانی ندارد، نشاندهنده تلاش شاعر برای برانگیزاندن مخاطبان در جهت فهم و کشف دلایل

رخدادهای پی‌درپی و پردامنه جامعه است؛ چرا که «فراوانی جملات کوتاه و منقطع در کلام، باعث شتاب سبک، سرعت اندیشه و هیجان‌انگیزی می‌شود» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۵۷).

گفتمان انتقاد از مردم جامعه مضمون اصلی غزل دوزخ روح است؛ سال سرایش: ۱۳۵۵

«من چه گویم که کسی را به سخن حاجت نیست
این شب‌آویختگان را چه ثمر مژده صبح
ای صبا مگذر از اینجا که در این دوزخ روح
در بهاری که برو چشم خزان می‌گرید
لاله را بس بود این پیرهن غرقه به خون
قصه پیداست ز خاکستر خاموشی ما
سایه جان مهر وطن کار وفاداران است
خفتگان را به سحرخوانی من حاجت نیست
مرده را عربده خواب شکن حاجت نیست
خاک ما را به گل و سرو و سمن حاجت نیست
به غزل‌خوانی مرغان چمن حاجت نیست
که شهیدان بلا را به کفن حاجت نیست
خرمن سوختگان را به سخن حاجت نیست
بادسازان هوا را به وطن حاجت نیست»
(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۲۲)

دوزخ روح و خرمن سوختگان، رمز ایران دوران پهلوی است. خفتگان، شب-آویختگان، مرده، بادسازان هوا، نیز کنایه از مردمانی است که در برابر ستمگری حاکمیت شاه سکوت کرده و منفعل شده‌اند. صبا به عنوان سمبلی ابداعی با توجه به دلالت‌های آن در ادب کلاسیک فارسی^{۱۱} رمز آزادی است. گل، سرو و سمن به ترتیب سمبل شادابی، آزادی و پاکی، مرغان چمن نماد آزادیخواهان (چمن رمز وطن) و لاله سمبل شهیدان راه آزادی است.

روی سخن سایه در غزل دوزخ روح با مردم ایران است. وی آن طیف از مردم جامعه را که در برابر رخدادهای زمانه حساس نیستند و در رویارویی با استبداد پهلوی سکوت کرده‌اند، مردمانی ناآگاه و بی‌خبر (خفتگان)، بی‌تحرك و خاموش (مرده) دلبسته یا متمسک به استبداد (شب‌آویختگان) و سست و بی‌اراده در برابر خواست حاکمان ظالم (بادسازان هوا) به شمار می‌آورد. ابتهاج سزای تغافل از جریان‌ات سیاسی و اجتماعی روزگار و سکوت و بی‌اعتنایی در برابر ستمگران (خاکستر خاموشی) و میدان دادن به حاکمان خودکامه را زیستن در جامعه سترون و به‌دور از تعالی و زایش برخاسته از آزادی (صبا) می‌داند.

تعبیر به کاررفته برای مردم جامعه همگی نشان از آن دارد که شاعر به لحاظ ایدئولوژیکی، این بار مردم جامعه را در جایگاه دیگری قرار می‌دهد و با روش واژگانگری منفی مورد انتقاد قرار می‌دهد. از سوی دیگر با توجه به همین دیدگاه از

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

مخاطبه مستقیم با مردم تن می‌زند و با استفاده از اصل کنایه و تعریض (خفتگان، باده‌ساران هوا و...) آنان را به حاشیه می‌راند.

کاربست استعاره لاله برای کشتگان راه آزادی نیز از اغراض ایدئولوژیک خالی نیست. لاله در حافظه جمعی ما سمبل مظلومت و شهادت است. از طرفی «یکی از مهمترین کارکردهای استعاره (به لحاظ ایدئولوژیک) بیان احساس است» (شهری، ۱۳۹۱: ۶۵)؛ لذا شاعر با هدف بازنمایی مثبت گروه خودی و برای باورپذیرتر کردن گفتار خود، صحنه-گذاشتن و برکشیدن قیامهای پیشین چون قیام ۱۵ خرداد سال ۴۲ و واقعه سیاهکل در ۱۹ بهمن سال ۴۹، که هر دو پیش از سرایش غزل رخ داده و برانگیختن احساس مخاطبان و عاطفی‌سازی نظرگاهش، استعاره لاله را به کار برده است. عبارت «شهیدان بلا را به کفن حاجت نیست» نیز کارکردی مشابه دارد؛ چرا که در حافظه جمعی ایرانیان، یادآور قیام به حق و شهادت امام حسین (ع) است. بنابراین وی، مردم جامعه را غیر مستقیم به مقاومت و ایستادگی در برابر استبداد حاکم فرامی‌خواند و از سکوت و سردی و تسلیم (خاکستر خاموشی) برحذر می‌دارد که علت اصلی اوضاع سخت کنونی است.

مضارع اخباری وجه غالب فعلهای غزل را تشکیل می‌دهد (مضارع اخباری ۱۳ مورد: نیست ۹ مورد، است ۲ مورد، بُود، می‌گرید، مضارع التزامی ۱ مورد: بگویم، وجه امری ۱ مورد: مگذر) تأکید بر استفاده از مضارع اخباری آن هم غالباً در حالت منفی (۹ مورد) جدا از اینکه نشان‌دهنده پیوند فوری و قطعی شاعر با واقعیت‌های جامعه است، بیانگر منفی‌اندیشی و ناامیدی وی از ایجاد تغییر و تحولات مثبت نیز هست.

۴. دعوت به قیام و انقلاب

از میانه‌های سال ۱۳۵۶، «باز شدن فضای سیاسی و اجتماعی برای مخالفان به منزله فرصتی برای اعتراض بود» (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۲۸). همزمان با گسترش و جدی‌تر شدن اعتراضات مردمی و نفوذ آن به تمامی اقشار جامعه علنی‌شدن آرمان مبارزان برای تغییر حاکمیت، گفتمان سیاست در غزل سایه نیز متحول می‌شود. او که بارقه تغییرات مثبت را در اوضاع سیاسی و اجتماعی کشور مشاهده می‌کند در جهت آگاهی بخشی بیشتر مردم کوشش می‌کند و آنان را آشکارا به قیام و انقلاب علیه حاکمیت فرا می‌خواند؛ حصار، سال سرایش: ۱۳۵۷

ای عاشقان ای عاشقان پیمانه‌ها پر خون کنید وز خون دل چون لاله‌ها رخساره‌ها گلگون کنید

آمد یکی آتش سوار بیرون جهید از این حصار
آن یوسف چون ماه را از چاه غم بیرون کشید
از چشم ما آینه‌ای در پیش آن مه رو نهید
دیوانه چون طغیان کند زنجیر و زندان بشکند
دیدم به خواب نیمه شب خورشید و مه را لب‌لب
نوری برای دوستان دودی به چشم دشمنان
ز این تاج و تخت سرنگون تا کی رود سیلاب خون
چندین که از خم در سبو خون دل ما می‌رود
تا بردمد خورشید نو شب را ز خود بیرون کنید
در کلبه احزان چرا این ناله محزون کنید
آن فتنه فتنه را بر خویشتن مفتون کنید
از زلف لیلی حلقه‌ای در گردن مجنون کنید
تعبیر این خواب عجب ای صبح خیزان چون کنید
من دل بر آتش می‌نهم این هیمة را افزون کنید
این تخت را ویران کنید، این تاج را وارون کنید
ای شاهدان بزم کین پیمانه‌ها پر خون کنید
(ابتهاج ۱۳۸۵: ۱۲۸)

«حصار، کلبه احزان و زندان»، رمز ایران در بند و گرفتار استبداد است. «عاشقان»، کنایه از مردم، و «خورشید نو» رمز آزادی است که در برابر «شب» سمبل استبداد قرار گرفته است. «یوسف و لیلی» سمبل رهبر انقلاب اسلامی نیز «آتش سوار و فتنه فتنه» کنایه از اوست.

سایه، رهبری قیام را شخصیتی خطرپذیر و توانا در تغییرات مهم (آتش سوار)، انقلابی و طغیانگر در برابر ستمگران زمانه (فتنه فتنه) و محبوب و نجاتبخش (یوسف) می‌داند؛ از این رو ضمن تأکید بر ویژگیهای آرمانی مطلوب حضرت امام خمینی (ره) معتقد است مردم جامعه باید در رویارویی با اوضاع غمبار فعلی کشور (چاه غم) وی را یاری، و با عصیان در برابر هنجارهای خفقان‌آور استبداد (شب، زنجیر، زندان) تا رسیدن به پیروزی نهایی و حصول آزادی (آفتاب) ایستادگی کنند.

اوج دعوت به انقلاب و قیام به عنوان ایدئولوژی اصلی غزل نیز در اواخر سروده متجلی شده است. سایه مقصر اصلی کشتار مردم و ستمگری حاکم را نظام شاهنشاهی (تاج و تخت سرنگون) می‌داند؛ لذا مردم متحول‌شده، آگاه و البته مبارز را، که فداکارانه، آشکارا و به دور از محافظه‌کاریها و عقل اندیشی‌های گذشته (عاشقان، دیوانه، صبح خیزان)، وارد عرصه مبارزه علیه شاه شده‌اند به قیام و جانفشانی علیه نظام شاهنشاهی دعوت می‌کند.

تعبیر به کارگرفته شده برای مردم جامعه، نمایانگر کاربست اصل واژگانگرایی مثبت برای توصیف کشگران خودی است. راهبرد ایدئولوژیکی شاعر در برکشیدن رهبری قیام را هم باید در همین اصل متجلی دانست. از سوی دیگر مقصر اصلی کشتار مردم و

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

ستمگری حاکم را نظام شاهنشاهی می‌داند و آن را در جایگاه دشمن یا دیگری قرار می‌دهد و بر کنشگریهای منفی و منفور آن به روش بزرگنمایی (سیلاب خون) و توصیف منفی کنشگر (سرنگون) تأکید می‌کند.

خاصی از گرامر را نیز بر می‌گزیند. البته این تحمیل صریح و آشکار نیست» (Haynes به نقل از فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۵۸). از این دیدگاه ویژگیهای صوری و ساختارهای دستوری غزل نیز در تناسبی تام با محتوای پرشور، انقلابی و طغیانگرانه آن قرار دارد. دایره دلالت‌های واژگانی غزل (آتش‌سوار، فتنه‌فتانه، طغیان، دیوانه، آتش، زندان، زنجیر، و خون) نشان‌دهنده التهاب و ناآرامی جامعه ایران در آستانه انقلاب اسلامی در سال ۵۷ است. ایدئولوژی دعوت به انقلاب و اقدام عملی علیه حاکمیت از اصرار شاعر به استفاده از جملات کوتاه و منظم که به ذهن متبادر می‌شود «باعث شتاب سبک، سرعت اندیشه و هیجان‌انگیزی می‌شود» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۵۷).

نوع کاربرد فعل به لحاظ وجه نشان‌دهنده اقبال شاعر به استفاده از فعلهای امر در صیغه جمع است. (وجه امری ۱۲ مورد: کنید ۳ مورد، گلگون‌کنید، بیرون‌جهید، بیرون‌کنید، بیرون‌کشید، نهید، مفتون‌کنید، افزون‌کنید، ویران‌کنید، وارون‌کنید، وجه خبری ۶ مورد: آمد، دیدم، تعبیر کردن، می‌نهم، خواهدرفت، می‌رود، التزامی ۳ مورد: بر دمد، بکند، بشکند). این مسئله بیان‌کننده این است که سایه در غزل حصار بیش از اینکه روایتگری منفعل و در پی آرزوهای غیر محقق باشد، کنشگری فعال و پویاست که در صدد تغییر هنجارهای کنونی اجتماع با همراهی مردم است؛ به عبارت دیگر وی از ایدئولوژی فعالنمایی استفاده می‌کند تا به «بازنمایی کنشگران به عنوان نیروهای فعال و پویای درگیر در عمل» بپردازد (وون لیون، ۲۰۰۸: ۳۳).

به لحاظ زمان فعل جز چند مورد (آمد، دیدم، خواهدرفت، بر دمد، بکند، بشکند)، که که در ساخت گذشته یا آینده ساخته شده است، باقی ساختارهای فعلی بر حال دلالت دارد. فراوانی استفاده از این ساخت زمانی و کم توجهی به ساختارهای فعلی گذشته و آینده نشان‌دهنده تکیه و تأکید شاعر بر کنشگری مردم در زمان حال (مقارن با انقلاب) است.

۵-۴ حمایت از گفتمان انقلاب اسلامی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به ثمر نشستن تلاش آزادی‌خواهان در مبارزه با حکومت شاه، ترسیم افق روشن و امیدوار به آینده سیاسی و اجتماعی ایران در کنار تقدیر

از مبارزان انقلابی، مهمترین گفتمان غزل ابتهاج را شکل می‌دهد؛ مژده آزادی: ۱۳۵۸

«باغبان مژده گل می‌شنوم از چمن
وقت آن است که با نغمه مرغان سحر
خون دل خوردن و دل تنگ نشستن تا چند
آبت از چشمه دل داده‌ام ای باغ امید
بوی پیراهن یوسف ز صبا می‌شنوم
بر لب مژده آزادی ما می‌گذرد
دوستان بر سر پیمان درستند بیا
خود به زخم تبر خلق درآمد از پای
بشنو از سبزه که در گوش گل تازه چه گفت
بنشین در غزل سایه که چون آیت عشق
قاصدی کو که سلامی برساند ز منت
پر و بالی بگشایی به هوای وطن
دیگر ای غنچه برون آر سر از پیرهن
که به صد عشوه بخندند گل و یاسمن
مژده ای دل که گلستان شده بیت الحزن
جان صد مرغ گرفتار فدای دهن
که نگون باد سر دشمن پیمان شکست
آن که می‌خواست کزین خاک کند ریشه کنت
با بهار آمدی ای به ز بهار آمدنت
از سر صدق بخوانند به هر انجمن»
(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۳۶)

ابتهاج با بهره گرفتن از سمبلهای غالباً بر ساخته از طبیعت بهار به توصیف فضای پر جنب و جوش، سرزنده، و شاداب ایران در اوایل انقلاب اسلامی پرداخته‌است؛ از این رو «چمن، غنچه، باغ، گلستان، و بیت الحزن»، نماد ایران، و «مرغان سحر، مرغ گرفتار، سبزه»، رمز مردم ایران است. «باغبان و یوسف» سمبل رهبر تحولات انقلابی کشور است. تمامی سمبلهای مربوط به ایران دوران انقلاب (باغ، چمن، گلستان) بر امید رویش، زندگی دوباره و شادابی و طراوت دلالت می‌کند. درست برعکس نمادهای ایران پیش از انقلاب (بیت الحزن و غنچه)، که نشاندهنده فضای غمبار و فرو بسته روزگار پهلوی هستند. گل به لحاظ نمادشناسی «همذات اکسیر زندگی است» (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۸، جلد ۴: ۷۳۷). از این رو سایه با کاریست سمبل گل (در بیت نخست) در پی به نمایش گذاشتن فضای مشحون از شور و سر زندگی پس انقلاب اسلامی است. از دیدگاهی دیگر به نظر می‌رسد گل در قالب رمز ابداعی، درست در برابر غنچه، که سمبل فرو بستگی و رمز جامعه استبداد زده پیش از انقلاب است، می‌تواند نماد جامعه رها شده، متعالی و آزاد پس از انقلاب اسلامی هم باشد.

سمبلهای مربوط به حضرت امام خمینی (ره) بار معنایی مثبت دارد. «باغبان» در بردارنده مفهوم حفظ، حراست و پرورش دادن و «یوسف» دال بر محبوبیت و نجات- بخشی؛ بنابراین شاعر با روش واژگانگرایی به بیان اطلاعات مثبت در مورد ایشان به

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

عنوان کنشگر خودی پرداخته‌است. در تقابل با این اندیشه با کاربست راهبرد قطب‌بندی، دشمن رهبر انقلاب، شاه و نظام شاهنشاهی را، که در پی آسیب‌رساندن و دورکردن ایشان از خاک وطن است و عاقبت به دست توده‌های مردم از پا درمی‌آید با کاربست اصل ابهام و کتمان سازی در قالب استفاده از ضمیر آن، بی اهمیت جلوه می‌دهد و به حاشیه می‌راند و بر ویژگیهای منفی آن (ستیزه با رهبری و مردم) تأکید می‌کند.

نمادهای مربوط به مردم نیز همگی از رضایت‌مندی شاعر از کنشگریهای آنان در برهه انقلاب نشان دارد. «مرغان سحر»، اشاره به مردمان پر جنب و جوش و معترض، «مرغ گرفتار»، رمز آزادیخواهان اسیر و کشته‌شده در راه آزادی و «سبزه» سمبل ملتی متحد و سرزنده؛ از این رو رویکرد گفتمانی شاعر در توصیف مردم جامعه نیز بر واژگانگرایی مثبت مبتنی است.

بر پایه همین رویکرد، فضای دلخواه و آرمانی دوران انقلاب باعث اقبال شاعر به استفاده از ساختار زمانی حال (مضارع) شده و او را از یادآوری دوران سخت گذشته و تصور چالشهای آینده بازداشته است. (از بین فعلها ۱۱ مورد مضارع است: می‌شنوم ۲ مورد، است ۴ مورد، می‌گذرد، هستند، یخندند، باد، برساند. ۴ مورد امر: برون آر، بیا، بشنو، بنشین. ۶ مورد ماضی: آب داده‌ام، شده‌است، از پادرامد، می‌خواست ریشه کن کند، گفت، آمدی.) شاعر احساس می‌کند به آنچه مد نظرش بوده، رسیده؛ بنابراین توجه خود را به آن معطوف کرده و از یادکرد فراوان گذشته و نگرانی برای آینده تن زده است.

گفتمان دفاع از تحولات انقلابی، آزادیخواهان و امید به آینده کشور مضمون اصلی غزل خونبها (۱۳۵۸) است:

ای دوست شاد باش که شادی سزای توست	این گنج مزد زحمت رنج‌آزمای توست
صبح امید و پرتو دیدار و بزم مهر	ای دل بیا که این همه اجر وفای توست
این باد خوش نفس به مراد تو می‌وزد	رقص درخت و عشوه گل در هوای توست
شب را چه زهره کز سر کوی تو بگذرد	کان آفتاب سایه‌شکن در سرای توست
خوش می‌برد تو را به سر چشمه مراد	این جست‌وجو که در قدم رهگشای توست
ای بلبل حزین که تپیدی به خون خویش	یاد تو خوش که خنده گل خونبهای توست»

(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۳۸-۱۳۹)

شب، آفتاب سایه‌شکن، کوی و سرا و گنج به ترتیب رمز دیکتاتوری سابق و سردمداران آن، رهبری انقلاب اسلامی، ایران و آزادی هستند. غزل خونبها، تصویرگر

جامعه امیدوار، گرم و پر شور و شغف سالهای پس از پیروزی انقلاب اسلامی است. روی خطاب شاعر با مردم و آزادیخواهان کشور است که سرانجام بر تیرگی استبداد غلبه کرده و در جهت تعالی میهن طرحی نو درانداخته اند. مسئله‌ای که سالها آرزوی خود سایه نیز بوده است. شاعر، حصول گنج آزادی و رسیدن به خواسته‌های دیرین جامعه ایران (گنج مراد) را به اقدام و عملگرایی آنان (جست‌وجو) نسبت می‌دهد و شکفتگی و گشایش سیاسی و اجتماعی کشور (خنده گل) را مرهون جانفشانیهای ایشان می‌داند؛ با این وصف، شاعر در برجسته‌سازی مردم و آزادیخواهان مبارز از راهبرد گفتمانی توصیف مثبت کنشگر خودی بهره برده است. دیگر راهبرد ایدئولوژیکی شاعر را باید در واژگانگرایی مثبت و بزرگنمایی در توصیف رهبر انقلاب اسلامی (آفتاب سایه شکن) به عنوان کنشگر خودی و واژگانگرایی منفی در توصیف حاکمیت شاه و عمال آن (شب) به عنوان کنشگر دیگری نهفته دانست.

محتوا یا گفتمان متن در شکل‌گیری صورت و سازه‌های زبانی آن نیز مؤثر واقع شده است؛ به عبارت دیگر بار ایدئولوژیکی متن از چگونگی ساخت زبان و آرایش کلمات با هم نیز پیداست. از مجموع فعلهای غزل (۱۷ فعل) ۹ فعل مضارع است (۸ مورد اخباری: است ۶ بار، می‌وزد، می‌برد، امورد التزامی: بگذرد)، دو فعل امری (بیا، شاد باش) یک فعل ماضی (تپیدی) و هیچ فعلی در ساخت آینده وجود ندارد. اغلب افعال مضارع اخباری نیز از نوع وصفی است (۶ فعل). از سوی دیگر ساختار جمله‌های غزل از نظم طبیعی برخوردار، و ارکان جمله کمتر جابه‌جا، و افعال اغلب در پایان ساختار جمله ذکر شده است. شکل‌گیری این چنینی زبان غزل را باید در اشتیاق شاعر در وصف و به تصویرکشیدن اوضاع مطلوب فعلی و نظم و آرامش حاکم بر جامعه جست‌وجو کرد؛ به عبارت دیگر اوضاع خوشایند اجتماعی ایران، حصول پیروزی نهایی، امیدواری به آینده کشور، همچون غزل قبلی، شاعر را از یادکرد گذشته و نگرانی آینده بازداشته و نظم و سکون و آرامش فکری و دوری از دغدغه‌ها و تشویش‌های سیاسی و اجتماعی در ساختار و چینش عناصر شکل‌دهنده جمله بازتاب یافته است؛ مسئله‌ای که از موسیقی بیرونی آرام و دور از جوش و خروش غزل (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن، مضارع مثنی اُخرب مکفوف محذوف) و لحن شاعر و کاربرد کلمات نرم و ملایمی چون صبح امید، پرتو دیدار، بزم مهر، باد خوش نفس، خنده گل و... به ذهن متبادر می‌شود.

۶-۴ گفتمان مقاومت و ایستادگی در طول سالیان دفاع مقدس

گل افشان خون

«بلندا سر ما که گر غرق خونش	ببینی، ببینی تو هرگز زبونش
سرافراز باد آن درخت همایون	کزین سرنگونی نشد سر نگونش
تناوردرختی که هر چش بیری	فزونتر بود شاخ و برگ فزونش
پی آسمان زد همانا تبرزن	که بر سر فروریخت سقف و ستونش
زمین واژگون شد از آن تا نبیند	در آینه آسمان واژگونش
از آن خون که در چاه شب خورد بنگر	سحرگاه لبخند خورشیدگونش
بهارا تو از خون او آب خوردی	بیا تا ببینی گل افشان خونش»

(ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۵۰)

این غزل در بحبوحه جنگ تحمیلی (۱۳۶۰) سروده شده است. «درخت» و «آسمان»، نماد ایران و «تبرزن» رمز دشمن آن است. «بهار و چاه شب» نیز به ترتیب سمبل آزادی و رمز اوضاع دشوار و ناپیدا سرانجام ایران در زمان جنگ تحمیلی است. تهاجم دولت بعث عراق به ایران، اشغال قسمتی از خاک کشور، بمباران شهرها و کشتار مردم و غیر نظامیان، سایه را به عنوان شاعری متعهد و اجتماعی بر آن می دارد تا ضمن یادکرد گذشته غنی، ریشه دار و باشکوه ایران (درخت همایون، تناوردرخت) و به رخ کشیدن فرهنگ اهورایی آن (آسمان) به انتقاد از دشمن ویرانگر (تبرزن) پردازد و بر ضرورت ایستادگی و مقاومت در حالت دشوار جنگی (چاه شب) تأکید کند.

به لحاظ ایدئولوژیکی، شاعر در بیت نخست، با روش بازنمایی مثبت خود و با بهره گیری از راهبرد بزرگنمایی (بلندا) به توصیف و رفع تأکید از اطلاعات حاوی نکات منفی درباره گروه خودی (غرق خون بودن، آسیب دیدن در نبرد با دشمن) پرداخته است. قید شدید «هرگز» نیز بر چنین رویکردی دامن زده است؛ چرا که «کاربرد قیدهای شدید، سبک را به سوی اغراق سوق می دهد و موضعگیری عاطفی گوینده را درباره موضوع نشان می دهد» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۳۹). از سوی دیگر با به کار بردن تعبیر با بار معنایی مثبت برای ایران و فرهنگ آن چون «آسمان»، که به جهت سمبلیک «ظهوری مستقیم از ماورا، از قدرت، از بقا و از قداست است» (شوالیه و گربران، ج ۱، ۱۳۸۷: ۱۸۶) و درخت (درخت همایون و تناوردرخت) که نماد «زندگی، مظهر قائمیت و نشاندهنده مرگ و باززایی» است (همان: ج ۳: ۱۸۷)، فرهنگ و پیشینه اهورایی، دیرین، استوار، و بالنده ایرانیان را با

روش واژگانگرایی مثبت برجسته کرده است. درست در برابر این گفتمان با بهره‌گیری از راهبرد واژگانگرایی منفی (کاربست تعبیر ناخوشایند تبرزن که متضمن معنای مرگ آفرینی و انقطاع حیات است) و توصیف منفی کنشگر دیگری (پی آسمان زدن) بر اطلاعات حاوی نکات منفی درباره رژیم بعث تأکید کرده است.

محتوا یا ایدئولوژی سازنده اثر در ساخت صورت و ویژگیهای زبانی آن نیز مؤثر واقع شده است. می‌دانیم مقاومت و دفاع در برابر تهاجم نیروی نظامی قدرتمند نیازمند اتحاد و اتفاق ملی است؛ از این رو کاربرد ضمیر فاعلی ما (در جایگاه مضاف الیهی) کارکرد ایدئولوژیکی دارد. شاعر با بهره‌گیری از راهبرد همدلی در پی ایجاد اتحاد و انسجام درون‌گروهی و تهییج عواطف ملی برای مقابله با نیروی متخاصم است.

به لحاظ کاربرد زمان فعل، سروده در بردارنده فعلهای ماضی ساده (۶ مورد: نشد، زد، فرو ریخت، شد، خورد، خوردی) مضارع التزامی (۵ مورد: ببینی ۲ بار، باد، ببری، نبیند). ساختهای آینده (۲ مورد: بُود {خواهد بود}، نبینی {نخواهی دید}) و امری (۲ مورد: بنگر، بیا) است. ترتیب چینش فعلهای سروده با نظر داشت دلالت‌های معنایی آن، برآمده از گفتمان سازنده اثر است. کاربرد فعلهای ماضی ساده، که حاکی از وقوع رویدادها در گذشته‌ای نزدیک است از ایجاد فاصله زیاد بین مخاطب و رویدادهای تلخ گذشته و عظمت از دست رفته پیشین، جلوگیری می‌کند و به عبارت دیگر او را به گذشته نزدیک پیوند می‌زند؛ بدین ترتیب زمینه القای ایدئولوژی مد نظر شاعر (برانگیختن مخاطب و دعوت به مقاومت و ایستادگی در برابر دشمن) فراهم می‌شود. کاربرد ساختهای مضارع التزامی و عدم کاربرد مضارع اخباری هم نشان از عدم قطعیت و اطمینان درباره وضع کنونی دارد؛ اما فعلهای آینده، اطمینان از حصول پیروزی نهایی در آینده را به ذهن متبادر می‌سازد؛ به عبارت دیگر شاعر با وجود ناپیدا سرانجام بودن اوضاع فعلی با بهره‌گیری از اصل پیش‌انگاشت، پیروزی نهایی را از آن ایران می‌داند.

جمله اول (جمله پیرو) را در شکل طبیعی نحو آورده و جمله دوم (جمله پایه) را با مقدم کردن فعل برای مؤکد ساختن مفهوم ارجمندی و دوری ایرانیان از خواری و خذلان در حالتی متفاوت با شکل طبیعی نحو زبان ساخته است.

غزل از نحو طبیعی زبان دور است. غالباً فعل در اول یا میانه جمله ذکر شده و مفعول و قید پس از آن در پایان جمله آورده شده است. به نظر می‌رسد چینش دور از ساختار

_____ تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

طبیعی سازه‌های زبانی برآمده از اوضاع پریشان و دور از نظم و ناپیدا سرانجام آن سالهای کشور باشد. از نظر موسیقی بیرونی هم برای القای مفاهیم حماسی، ملی و میهنی، نیز یادآوری گذشته پرافتخار ایران، غزل را در بحر متقارب مثنی محذوف (فعولن، فعولن، فعولن، فعل) سروده که ساختی شورانگیز، پرطین و برانگیزاننده است.

راهبرد ایدئولوژیکی	توصیف مثبت کنشگر خودی	توصیف منفی کنشگر دیگری	بازنمایی مثبت خودی	بازنمایی منفی دیگری	قطب‌بندی	تعمیم- بخشی
فراوانی	۳۲	۲۹	۳۱	۲۵	۲۸	۱۴
درصد	۶/۹۴	۶/۲۹	۶/۷۲	۵/۴۲	۶/۰۷	۳/۰۳
راهبرد ایدئولوژیکی	بزرگنمایی	ابهام	همدلی	واژگانگرای	پیش- انگاشت	کنایه
فراوانی	۴۲	۵۱	۱۱	۱۴۳	۹	۴۶
درصد	۹/۱۱	۱۱/۰۶	۲/۳۸	۳۱/۰۱	۱/۹۵	۹/۹۷

۵. نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش، ابتهاج به عنوان یکی از شاعران مردمی و اجتماعی ادبیات معاصر، هیچ‌گاه در برابر تحولات سیاسی و اجتماعی دوران شاعری خود بی‌اعتنا و منفعل نبوده بلکه همواره در تقابل با آن دگرگونیها فعالانه موضعگیری کرده‌است؛ از این رو شعر وی ظرافتهای ویژه سیاسی و اجتماعی دارد که آشکارسازی آن بر اساس نظریات علمی و ساختارمندی چون تحلیل گفتمان، می‌تواند زمینه‌های شناخت بهتر و عمیقتر آثار وی را فراهم آورد. براین‌اساس عمده‌ترین گفتمانهای سیاسی و اجتماعی غزلیات وی را می‌توان در توصیف جامعه استبداد زده و نقد حاکمیت ستمگر، یأس و ناامیدی پس از کودتای ۲۸ مرداد سال ۳۲، انتقاد از مردم جامعه، دعوت به قیام و انقلاب، حمایت از گفتمان انقلاب اسلامی و گفتمان مقاومت و ایستادگی در طول سالیان جنگ تحمیلی خلاصه کرد. تحلیل بعد سیاسی و اجتماعی غزلیات ابتهاج بر پایه نظریه تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک و با نظرداشت عمده‌ترین تظاهرات و تمهیدات دستوری، زبانی و بلاغی‌ای که اضلاع و ارکان مربع ایدئولوژیک در آنها نمود پیدا کرده‌است (مانند نوع کاربرد زمان و وجه فعل، موسیقی بیرونی شعر، ارزشگذاریهای

مثبت یا منفی با صفات و قیود، نحوه کاربست ضمایر، چگونگی ساختار جمله‌ها، لحن کلام، کوتاهی یا بلندی جملات، وجه جملات، کاربرد رمز و...، نشان می‌دهد که راهبردهای کلان ابتهاج در دفاع از گفتمان خودی و در تقابل با گفتمان رقیب در دو راهبرد بیان و تأکید بر اطلاعات حاوی نکات مثبت درباره گفتمان خودی، و بیان تأکید بر اطلاعات حاوی نکات منفی درباره قطب دیگری متجلی شده است. استفاده از دو ضلع دیگر مربع ایدئولوژیک (توصیف و رفع تأکید از اطلاعات حاوی نکات منفی درباره گفتمان خودی، توصیف و رفع تأکید از اطلاعات حاوی نکات مثبت درباره گفتمان رقیب) کمتر مورد توجه ابتهاج بوده است؛ از این رو رویکرد وی در تخریب و به حاشیه‌راندن گفتمان رقیب و برکشیدن و ارزش‌نهادن بر گفتمان خودی بیش از اینکه بر عدم صراحت و کتمان استوار باشد بر صراحت و آشکارسازی مبتنی است. از سوی دیگر براساس مطالعه فرم و ساختارهای زبانی غزلیات ابتهاج مشخص شد که ایدئولوژی مد نظر شاعر در شکل‌گیری سازه‌های زبانی نقش دارد و ساختارهای زبانی در القای ایدئولوژی متن، نقشی کلیدی ایفا می‌کند.

پی‌نوشت

1. Critical Discourse Analysis

۲. برای تفصیل در مبحث همزمانی و درزمانی ر.ک: (شفیعی کدکنی ۱۳۹۰: ۳۱۱ و ۳۱۲).

۳. برای اطلاع بیشتر از کم و کیف انواع رویکردهای تحلیل گفتمان ر.ک: (میلز، ۱۳۸۲: ۱۷۱)

4. Description

5. Interpretation

6. Explanation

۷. ر.ک: (شوالیه و گربران، ۱۳۷۸، ج ۲: ۴۹۲-۴۹۵)

۸. در این ساخت تنها صفت مفعولی بدون (ه) غیر ملفوظ آورده شده و باقی عناصر سازنده فعل

مجهول حذف می‌شود. ر.ک: (فرشیدورد، ۱۳۹۲: ۴۳۲)

۹. ر.ک: (فرشیدورد، ۱۳۹۲: ۳۹۹)

۱۰. یکی از کنشگریهای منتسب به صبا در ادب کلاسیک، گرگشایی و شکوفاندن است:

«ای صبا امشبم مدد فرمای که سحرگه شکفتنم هوس است»

(حافظ، ۱۳۸۸: ۶۱)

«چندان چو صبا بر تو گمارم دم همت کز غنچه چو گل خرم و خندان به‌درآیی»

(همان: ۶۷۷)

_____تحلیل گفتمان سیاست و اجتماع در غزلیات هوشنگ ابتهاج (بر پایه نظریه ون دایک)

سایه با بهره‌گیری از این ظرفیت، صبا را رمز آزادی قرارداده‌است که سبب رشد و شکوفایی اجتماعی می‌شود.

فهرست منابع

الف) کتاب

- ابتهاج، هوشنگ؛ (۱۳۸۵) *سیاه مشق*؛ تهران: کارنامه.
- آبراهامیان، یرواند؛ (۱۳۸۹) *تاریخ ایران مدرن*؛ ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آقاگل‌زاده، فردوس؛ (۱۳۹۰) *تحلیل گفتمان انتقادی*؛ تهران: علمی و فرهنگی.
- حافظ، خواجه شمس الدین محمد؛ (۱۳۸۸) *دیوان غزلیات حافظ*؛ شرح خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی علی شاه.
- ساورسغلی، سارا؛ (۱۳۸۷) *ای عشق همه بهانه از توست (نقد، تحلیل و گزینه اشعار هوشنگ ابتهاج)*؛ تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا؛ (۱۳۹۰) *با چراغ و آینه*؛ تهران: سخن.
- شوالیه، ژان و آلن گربران؛ (۱۳۸۷) *فرهنگ نمادها*؛ ترجمه سودابه فضایی، تهران: جیحون.
- عظیمی، میلاد و عاطفه طیه؛ (۱۳۹۱) *پیر پرریان اندیش (در صحبت سایه)*؛ تهران: سخن.
- فتوحی، محمود؛ (۱۳۹۰) *سبک شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روشها*؛ تهران: سخن.
- فرشیدورد، خسرو؛ (۱۳۹۲) *دستور مفصل امروز*؛ تهران: سخن.
- فروزانفر، بدیع الزمان؛ (۱۳۷۸) *فرهنگ نوادر لغات و تعبیرات و مصطلحات (همراه با کلیات شمس یا دیوان کبیر)*؛ ضمیمه ج هفتم، تهران: امیر کبیر.
- میلز، سارا؛ (۱۳۸۲) *گفتمان*؛ ترجمه فتاح محمدی، تهران: انتشارات هزاره سوم.
- نجفی، موسی و موسی فقیه حقانی؛ (۱۳۹۷) *تاریخ تحولات سیاسی ایران*؛ تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- وحیدیان کامیار، تقی؛ (۱۳۷۹) *نوای گفتار (تکیه، آهنگ، مکث در فارسی)*؛ تهران: دانشگاه فردوسی مشهد.
- ون‌دایک، تئون ای؛ (۱۳۸۲) *مطالعاتی در تحلیل گفتمان، از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی*؛ گروه مترجمان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

ب) مقالات

- اقبال، ابراهیم و حسین رسول زاده؛ (۱۳۸۸) «بررسی عناصر ساختار غزل‌های سیاسی - اجتماعی در اشعار هوشنگ ابتهاج و شفیی کدکنی»؛ *تاریخ ادبیات*، دانشگاه شهید بهشتی، دوره ۱،

ش ۲، ص ۲۷-۴۴.

پورنامداریان، تقی و ابوالقاسم رادفر و جلیل شاکری؛ (۱۳۹۱) «بررسی و تأویل چند نماد در شعر معاصر»؛ **ادبیات پارسی معاصر**، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره ۲، ش ۱، ص ۲۵-۴۸.

حامدی شیروان، زهرا و سید مهدی زرقانی؛ (۱۳۹۲) «تحلیل داستان رستم و شغاد بر اساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک»؛ **کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی**، دانشگاه یزد، س ۱۵، ش ۲۸، ص ۱۰۰-۱۲۸.

رسول نیا، امیر حسین و مریم آقا جانی؛ (۱۳۹۱) «واکاوی رمانتیسیم جامعه‌گرا در اشعار هوشنگ ابتهاج و محمد الفیتوری»؛ **ادبیات تطبیقی**، دانشگاه شهید باهنر کرمان، س ۳، ش ۶، ص ۷-۹۴.

محمدی، علی و فاطمه کولیوند؛ (۱۳۹۰) «تحلیل و بررسی سمبل‌های اجتماعی در سروده‌های امیر هوشنگ ابتهاج (ه. ا. سایه)»؛ **شعر پژوهی (بوستان ادب)**، س ۳، ش ۳، ص ۱۳۹-۱۵۸.

میر احمدی، حلیمه و اطهر تجلی اردکانی؛ (۱۳۹۶) «تحلیل گفتمان اوصاف طبیعت و احوال اجتماع در اشعار مهدی اخوان ثالث براساس رویکرد ون‌دایک»؛ **فصلنامه پژوهش‌های ادبی**، س ۱۴، ش ۵۷، ص ۲۹-۶۲.

Van Dijk, teun, A; multidisciplinary CDA: a plea for diversity in Wodak, Ruth, Maywr Michael, methods of critical Discourse analysis; London: SAGE publications ltd, 2001, 95-121.

_____ ; principles of critical Discourse analysis in Van Dijk, Teun, A studies in Discourse analysis; special issue of Discourse and society, 1993, 249-283.

_____ ; politics, ideology and discourse; Elsevier Encyclopedia of language and linguistics, Volume on politics and language (Ruth Wodak,), 2005, 728-740.

Van Leeuwen, T; Discourse and practice, new tools for critical Discourse analysis; Newyork: oxford university press, 2008.